

Rebut: 16-IX-2013
Acceptat: 30-X-2013

A LA RECERCA DE L'ARQUETIP DEL *LLIBRE DELS FEITS* DEL REI EN JAUME I. UNA *TRADITIO* RICA I MULTILINGÜE (Primera part)

Antoni FERRANDO
Universitat de València
Institut d'Estudis Catalans

A la memòria de Jordi Bruguera i de Josep Maria Pujol

EL RECORD DE 1213: UN BON PRETEXT PER A LA REVISIÓ DE LA *TRADITIO* DEL *LLIBRE DELS FEITS*

Enguany commemorem el vuitè centenari de la derrota de Muret, que posà fi al somni occità de la Corona d'Aragó, amb la sola excepció de Montpeller, però no hauríem de perdre de vista que també rememorem l'inici del regnat de Jaume I (1213-1276), el monarca que va configurar l'àmbit lingüístic català pràcticament amb la mateixa extensió que l'actual. El mateix rei va voler deixar-nos la crònica d'aquell procés d'expansió territorial en un dels llibres més singulars de la història literària catalana: el *Llibre dels feits*. És, doncs, una bona ocasió per a tornar a dirigir la nostra mirada a aquesta emotiva joia de la nostra historiografia nacional, que és alhora un testimoniatge extraordinari de la llengua catalana de la darrerria del segle XIII i, subsidiàriament, de la primera meitat del segle XIV.

Des de l'edició del *Llibre dels feits* feta per Marià Aguiló (1873), s'ha reproduït en nombroses ocasions la versió que presenta el manuscrit copiat a Poblet, el 1343, conegut amb la sigla H, que és el més antic manuscrit de la crònica jaumina entre els conservats fins a avui i l'únic manuscrit medieval complet guardat a Catalunya. D'aquest manuscrit, la Universitat de Barcelona, que el serve a la seua Biblioteca Universitària com a Ms. 1, en va fer, el 1972, una edició facsímil amb un pròleg de Martí de Riquer i una descripció codicològica de Rosalia Guilleumas. La celebració del vuitè centenari del naixement de Jaume I (2008) ha servit de pretext per a posar al nostre abast la reproducció facsimilar i la transcripció dels altres dos manuscrits jaumins complets més antics i més importants per a la fixació textual de l'autobiografia del rei: el de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid (Ms. II-475), de la darrerria del segle XV, que es coneix amb la sigla D, coeditat per la Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques de la Generalitat Valenciana i Patri-

monio Nacional (Jaume I, 2009) sota el títol de *Libre que féu lo rey en Jaume*, amb transcripció de Jaime José Chiner i de Juan Galiana, i el de la Biblioteca de Catalunya, de Barcelona (BC, Ms. 1734), de 1380, que es coneix amb la sigla C, editat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (Jaume I, 2010) sota el títol de *Llibre dels feits del rei en Jaume*. El ms. D és una còpia feta molt probablement a partir del manuscrit que es guardava a l'arxiu del Mestre Racional de la Ciutat de València. A falta d'aquest manuscrit, el D és la més antiga manifestació textual completa del *Llibre dels feits* procedent del regne de València. Però el segon més antic és el C, més conegut com a manuscrit d'Aiamans, perquè els comtes d'Aiamans en foren els darrers propietaris abans de passar a la Biblioteca de Catalunya. Aquest manuscrit reproduïx l'única còpia cancelleresca que ens ha arribat i és l'únic complet conservat a Mallorca entre el segle XIV i mitjan segle XX.

La commemoració del vuitè centenari del naixement de Jaume I serví també per a impulsar una notable bibliografia sobre la crònica jaumina, que ha contribuït a un millor coneixement del text i de la seua transmissió. Entre aquestes iniciatives mereixen una atenció especial, quant a la problemàtica de la fixació textual de la crònica jaumina, l'edició del *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón* (Martínez Roy, 2010), versió aragonesa de Juan Fernández de Heredia, text que recentment ha rebut l'atenció de Germà Colón (2010) i d'Antoni Ferrando (2013), l'aplec de treballs titulat *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, sota la coordinació de Germà Colón i Tomàs Martínez Romero (2008), el volum d'estudis *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*, coordinat per Albert Hauf (2012), dos breus estudis sobre la sintaxi jaumina, de Jordi Bruguera (2008a; 2011), sengles articles de crítica textual per Josep Maria Pujol (2010) i per Xavier Renedo (2010), i l'anunci de la pròxima aparició de l'edició crítica, a Brepols, de les *Cronice illustrissimi regis Aragonum domini Iacobi victoriosissimi principis* —més conegut com a *Liber gestorum regis Iacobi*—, versió llatina del *Llibre dels feits* feta per Pere Marsili (1313), a cura d'Antoni Biosca i Bas, que ja ens n'ha anticipat alguns estudis concrets (2011; 2012; en premsa). L'edició s'integra dins *Opera omnia Petri Marsilii*, on també figurarà l'*Epistola ad Abdalla, olim fratrem Andream*, obra inèdita i pràcticament desconeguda del frare dominicà.

El nostre objectiu ara i ací consistirà a aportar nous elements d'anàlisi per a l'estudi de la transmissió i de la fixació textuals del *Llibre dels feits*, a la vista de les noves edicions del text català i aragonès i dels estudis sobre l'edició llatina, dins una línia de recerca iniciada fa temps (Ferrando, 2001). En aquesta primera part, que he intitulat «Una tradició rica i multilingüe», donaré compte de les característiques textuals i filològiques més rellevants dels testimonis del *Llibre dels feits* anteriors a la primera edició completa de la crònica (1557). En la segona part, «Ecdòtica, filologia i documentació històrica al servei de la reconstrucció de l'arquetip jaumí», m'ocuparé dels elements de crítica textual, anàlisi filològica i documentació històrica que ens poden ajudar a reconstruir l'arquetip del text jaumí. En aquest sentit ens veurem auxiliats no sols per l'edició crítica de Jordi Bruguera (1991), basada en el manuscrit de Poblet, sinó també pels treballs recents que han abordat aspectes textuals i lingüístics concrets de la crònica jaumina i que, en alguns casos, ja han tingut presents les variants de C i dels textos llatí i aragonès.

Ja he dit que totes les edicions completes del *Llibre dels feits* realitzades a l'edat contemporània, des de la de Marià i d'Àngel Aguiló (1873-1904) fins a l'actualitat, s'han basat en el manuscrit de Poblet. Això inclou la versió modernitzada i acarada amb el text

medieval de Josep Maria de Casacuberta (1926-1962), l'edició parcialment modernitzada i molt anotada de Ferran Soldevila (1971), la reedició revisada d'aquesta a cura de Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer Mallol (2007), l'edició quasi paleogràfica de Vicent Garcia Edo (1989), l'edició crítica de Jordi Bruguera (1991) i les edicions modernitzades d'Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí (1995, 2008), d'Agnès i Robert Vinas (2007), de Josep Maria Pujol (2008) i de Jordi Bruguera (2008). Només en algun cas, com ara l'edició modernitzada de Josep Maria Pujol (2008), s'han esmenat passatges a partir de C. Llevat de les transcripcions dels manuscrits D i C suara esmentades, l'única que no s'ha basat en el manuscrit de Poblet és la que, abans de la guerra civil espanyola de 1936-1939, va preparar Manuel de Montoliu: la *Crònica de Jaume I (Textos català i llatí)*, amb el text del manuscrit d'Aiamans i la versió llatina de Marsili acarats. La guerra en va interrompre l'edició, de la qual només es van poder imprimir 296 pàgines, conservades en plecs solts a l'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, que he pogut consultar. Ferran Soldevila aprofità a fons les aportacions de Montoliu, sovint per a dissentir-ne, en la seua edició de *Les quatre grans cròniques* (1971). No cal dir que les traduccions de què ha estat objecte el *Llibre dels feits*, com ara a l'espanyol (2003) per Júlia Butinyà, a l'anglès (2003) per Damian J. Smith i Helen Buffery, al francès (2007) per Agnès i Robert Vinas, al portuguès (2010) per Luciano José Vianna i Ricardo da Costa, o al japonès (2010) per Akio Ozaki, són deutores de les edicions del text de Poblet.

LA DIFUSIÓ PRIMERENCA DEL LLIBRE DELS FEITS: LA POLÍTICA PROPAGANDÍSTICA DE JAUME II I DE PERE EL CERIMONIÓS

Jaume II (1291-1327), nét del Conqueridor, desitjós de difondre entre els cercles de poder de la Cristiandat i entre tots els regnes governats per Casal de Barcelona el llibre del seu avi, fins llavors patrimoni exclusiu de la família reial, encarregà a fra Pere Marsili de traduir-lo al llatí. El monjo dominicà distribuí en quatre llibres les «gesta» o «feys» del rei Jaume I, «veraci stilo sed vulgari collecta ac in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita», i n'acabà la tasca el 2 d'abril del 1313. No era una versió absolutament literal, però sí fidel, encara que amb addicions referides especialment a Mallorca, a València (López Elum, 1995: 78-80) i a l'orde dominicà. El dia de la Santíssima Trinitat de 1314, Marsili lliurava personalment al rei, al convent de Sant Doméneç de la ciutat de València, una luxosa còpia en pergamí de la seua traducció. Aquestes són les primeres notícies documentades fins ara de l'existència del *Llibre dels feits del rei en Jaume*, una crònica que, segons el pròleg de la còpia del text de Marsili que guarda la Biblioteca Universitària de Barcelona (ms. 64), ja estava redactada «quamvis rudi, veraci tamen stilo».

També corresponen al regnat de Jaume II els primers testimonis documentals que avallen la difusió, bé en llatí o bé en vulgar, del *Liber actuum felicis recordationis regis Jacobi* (5 de maig de 1313, ed. Rubió i Lluch 1907a: 355) o *Liber gestarum illustrissimi domini regis Jacobi felicis recordationis* (18 de juny de 1313, ed. Rubió i Lluch 1907a: 355-356)

entre diversos membres de la família reial. Concretament, el document del 5 de maig de 1313 fa referència a la còpia destinada al seu cosí Sanç I, rei de Mallorca (1311-1324). En l'inventari dels béns de l'infant Jaume, fill de Jaume II, datat el 23 de novembre de 1319, figura «unum librum geste regie Jacobi», i, per una carta del rei Alfons el Benigne a la seua germana Maria, tots dos fills de Jaume II, amb data 2 d'octubre de 1335, ens assabentem que aquesta també posseïa un «libro del senyor rey don Jayme». Són mostres parcials d'una difusió encara poc coneguda, que difícilment hauria deixat d'arribar a les mans del rei Frederic II de Sicília (1295-1337), també germà de Jaume II. La primera documentació coneguda de la presència del *Llibre dels feits* fora del Palau Reial de Barcelona correspon a la carta que, l'11 de setembre de 1343, el rei Pere el Cerimoniós trameté a Ponç de Copons, abat de Poblet, instant-lo a trametre-li la còpia en pergami («librum pergameneum») del *Llibre dels feits* («super gestis dive recordationis domini Jacobi regis Aragonum»), que llavors s'estava copiant al monestir a partir d'un exemplar en paper de propietat reial («ex quodam alio papireo libro nostro») (ed. Rubió i Lluch, 1908: 128; la correcció de *scilicet* per *super* és nostra).

La versió llatina de Marsili i, doncs, la seua conversió en una crònica llatina d'abast universal responia a una operació mitificadora del rei Jaume I, que cercava de veure'l elevat als altars, tal com s'havia fet amb el rei Lluís IX de França, canonitzat el 1297 (Mesa, 2012). La traducció de Marsili no eliminà la difusió de la versió original en vulgar, especialment entre els membres de la família reial. Ben al contrari, aquests sabien que el *Llibre dels feits* era obra personal de Jaume I, redactada en primera persona i amb totes les característiques sintàctiques i lèxiques pròpies de l'oralitat. Posseir-la i llegir-la era una manera de fer present la imatge i la paraula del seu venerat antecessor, que la *Crònica* de Ramon Muntaner (c. 1325) ja qualificava de «sant».

En aquesta operació iniciada per Jaume II, potser cap rei nostrat no es va distingir tant com Pere el Cerimoniós (1336-1387), rebesnét de Jaume I i ell mateix autor d'una de les quatre grans cròniques medievals de la Corona d'Aragó, ja que arribà a l'extrem d'instituir la commemoració del traspàs de Jaume I, cada 27 de juliol, com si fos un sant més del calendari litúrgic. Ara i ací, allò que ens interessa destacar és que el rei Cerimoniós, amb aquest pretext i amb el de reforçar l'adhesió a la monarquia i la imatge del poder, va ordenar que es fessen còpies en llatí i en català del *Llibre dels feits* per a enviar-les als consells municipals i als capítols catedralicis de les capitals dels seus regnes i a alguns monestirs i convents més lligats a la Corona, i probablement va avalar la traducció lliure a l'aragonès feta per Juan Fernández de Heredia. Així, el Cerimoniós va encarregar a l'abat Ponç de Copons que li'n fes una còpia en pergami (el manuscrit de Poblet de 1343) a partir d'un exemplar seu, en paper, que es guardava a l'arxiu del Palau Reial de Barcelona. El mateix rei ordenà de traure'n una altra còpia en pergami destinada a Mallorca (el manuscrit d'Aiamans de 1380), en aquest cas a partir d'un altre exemplar en pergami que ell guardava també a l'arxiu del Palau Reial de Barcelona. De les còpies del *Llibre dels feits* relacionades amb el Cerimoniós només se n'han conservat pràcticament completes dues: la que realitzà Celestí Destorrents a Poblet per encàrrec de l'abat (1343) i la que realitzà Juan de Barbastro al Palau Reial de Barcelona (1380) per encàrrec del rei. També s'ha conservat, de la darrereria del segle XIV, una còpia fragmentària de la crònica jaumina, coneguda com a manuscrit O, lleugerament posterior al trasllat de Juan de Barbastro i amb les seues

mateixes característiques formals: sembla que va ser propietat del Consell de Cent de Barcelona i podria haver estat un regal del mateix Cerimoniós a la ciutat comtal, ja que presenta les mateixes característiques formals i textuais que C.

El mateix rei adoptà unes mesures similars per a la difusió de la seua *Crònica general* o *Cròniques dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona*, més coneguda com a *Crònica de Sant Joan de la Penya*, amb versions en llatí, català i aragonès. Així, per una carta del 18 de juliol de 1359, ens assabentem que, acabada la versió llatina de les *Cròniques dels reis d'Aragó*, n'enviava una còpia en pergami al monestir de Poblet, amb l'ordre que, «per tal que aquelles pugan ésser trobades e d'ací avant memòria en sia haüda, les metats en la llibreria del vostre monestir, per manera que sien conservades». El 1366 repetia l'operació, ara amb una còpia en català, destinada al monestir de Ripoll, en què el rei, que dirigí personalment la redacció de la *Crònica general*, assegura que, aquest text, «nós havem fet e tret de diverses cròniques e històries antigues, les quals contenen veritat», i on es pot llegir l'elogi que fa «del sant rei en Jacme». El 1372, el rei obsequiava el mestre Juan Fernández de Heredia amb una altra còpia, ara en aragonès. I el 15 de juliol del mateix any trametia una carta als jurats de València en què, en ordenar la celebració de l'aniversari del «molt excel·lent, sanct e virtuós rey en Jacme», els recordava la data exacta del traspàs, «car lo dia que·l dit rey morí és lo xxvii dia del present mes, e axí ho trobrets en lo libre de les *Cròniques [dels reis d'Aragó]* que nós donam a la Seu de València». A més d'aquest obsequi, la catedral de València posseïa la còpia del *Llibre dels feits* que li havia regalat el seu bisbe Hug de Fenollet (1348-1356), que fou canceller (1348-1353) del Cerimoniós. Robada, mai no va estar possible recuperar-la, malgrat l'amenaça d'excomunió. És amb la mateixa finalitat d'autopropaganda règia que el Cerimoniós envià al monestir de Poblet i a la catedral de Saragossa sengles exemplars del *Liber coronationis regum Aragonum*.

LES VERSIONS MANUSCRITES DEL LLIBRE DELS FEITS

L'entronització dels Trastàmara afectà la transmissió i la percepció de la memòria del rei Jaume en l'àmbit de la cort i de la família reial. Ben mirat, els manuscrits de la crònica jaumina documentats en les dependències reials sota el Cerimoniós, Joan I i Martí l'Humà van desaparèixer, probablement per venda. No n'apareix cap en l'inventari del darrer monarca del casal de Barcelona. Encara que Alfons el Magnànim s'interessà pel ritual que se celebrava cada 9 d'octubre a la ciutat de València per commemorar l'entrada de Jaume I, ni ell ni cap dels altres reis de la dinastia dels Trastàmara (1412-1516) mostraren cap afecció pel *Llibre dels feits*.

En aquesta època, la crònica del Conquistador esdevé sobretot patrimoni de la memòria històrica de les capitals dels diversos regnes de la Corona d'Aragó i d'alguns patricis. Així i tot, quan s'introduí la impremta, no va ser el *Llibre dels feits* un dels primers textos més emblemàtics de l'edat mitjana a ser estampat. S'havia conservat la tradició que el rei Jaume n'havia estat l'autor i no degué semblar procedent modernitzar els mots d'un rei tan

venerable. No semblà tampoc pertinent fer estampar la traducció llatina de Marsili, potser perquè s'era conscient que la versió havia amagat l'oralitat originària del text jaumí. Caldrà esperar que la ciutat de València adoptés l'acord d'editar l'*Aureum Opus* (1515), és a dir, el conjunt de drets i privilegis que els reis li havien atorgat, perquè es considerés oportú d'incorporar-hi, com a justificació jurídica d'aquells drets i privilegis, l'edició de la part del *Llibre dels feits* referida a la conquesta de la Ciutat (capítols 114-226 de l'ed. de Ferrando / Escartí, i 127-289 de l'ed. de Bruguera), tret «de registre autèntich de l'archiu del Consell de la present Ciutat».

La primera edició del text complet de la crònica jaumina és la que, per encàrrec dels jurats de la ciutat de València, s'hi va editar el 1557 (Jaume I, 2008), conegut amb la sigla V. Fins a aquesta data i sense comptar-hi les descripcions dels inventaris i les referències documentals, només es té notícia de set manuscrits en llengua catalana. L'anàlisi de la transmissió textual d'aquests manuscrits ha permès considerar l'existència de dues famílies: la representada pel ms. H, que se l'ha designada com a família α , i la representada per la resta de manuscrits, quatre complets i dos fragmentaris, designada com a família β . Els manuscrits posteriors són còpies d'algun d'aquests o d'algun dels seus antígrafs, com és el cas del manuscrit G.

Heus ací una descripció succinta dels manuscrits anteriors a 1557, que ens permetrà una visió de conjunt de la difusió i del procés de transmissió del *Llibre dels feits*. No cal dir que per a una descripció exhaustiva dels mss. H, C i D remetem a les de Guilleumas (Jaume I, 1972), Ferrando (Jaume I, 2010) i Gimeno (Jaume I, 2009). Mirem en primer lloc els complets:

a) el ms. H, de 1343, és una còpia en pergami que el rei Pere el Cerimoniós va demanar de fer a Ponç de Copons, abat de Poblet, a partir d'un manuscrit seu en paper, probablement desaparegut al segle XVII, segons una tradició del monestir (Altisent, 1974). L'abat n'encarregà la còpia a Celestí Destorrents. És l'únic representant medieval de la família textual α . No sembla destinat al monestir de Poblet, on potser el rei arriba a dipositar la còpia en paper, ja que aquest reclamà que la còpia en pergami fos tramesa a Barcelona. Al segle XVI, l'anomenat manuscrit de Poblet era en poder del noble barceloní Pere-Pau Bolet. El 1619, Jaume Ferrer en va traure una còpia per a mossèn Jaume Ramon Vila (BUB, Ms. 69), que ha permès preservar el text i la il·lustració del foli 65, arrancat al ms. H. L'humanista i bibliòfil barceloní Joan Jeroni Besora, canonge de Lleida, que fou diputat i president de la Generalitat (1659-1662), adquirí l'original i la còpia i els llegà (1654) al convent carmelità de Sant Josep, de Barcelona, on ingressaren el 1664, data de la seua mort. Arran de les desamortitzacions de Mendizábal, el còdex copiat a Poblet s'incorporà a la Biblioteca Universitària de Barcelona («Ms. 1»).

b) el ms. C, de 1380, procedeix de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona, on va ser copiat pel saragossà Juan de Barbastro per ordre de Pere el Cerimoniós, que el va destinar a la Ciutat de Mallorca. És, per tant, l'únic manuscrit complet copiat a la Cancelleria reial que ens ha arribat i el cappare dels manuscrits de la família β . No sabem com passà a mans de Guillem Terrassa (1709-1778), canonge de la catedral de Palma, però sí que aquest el llegà a Antoni de Togores i Net (1740-1798), comte d'Aiamans. Posat a la venda per un dels seus successors, Marià Gual i de Togores (1862-1933), va ser adquirit pel bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922), que al seu torn el llegà a la Bibliote-

ca de Catalunya, on ingressà el 1948 i on es guarda amb la signatura «Ms. 1734 (Bon. 10-VI-3)». El colofó que tanca el manuscrit ens informa sobre l'autoria i la data de la còpia: «Ego, Johannes de Barbastro, de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundus Cesarauguste Iberi, in civitate Barchinone, anno a Nativitate Domini M^o CCC^o octuagesimo, scripsi». Originalment, tot el manuscrit era en pergamí, però en la segona meitat del segle XVI els folis 2-8 i 10-17, presumptament fets malbé per l'ús, foren substituïts pels folis de paper, on un copista mallorquí reproduí, imitant la lletra gòtica cancelleresca, el text que faltava, a partir de l'edició valenciana de 1557 (V), molt similar a C i D.

c) el ms. D, de c. 1500, procedeix de la biblioteca de Diego Sarmiento de Acuña (1567-1626), primer comte de Gondomar, ubicada a la seua Casa de Sol, de Valladolid. Els seus descendents el conservaren fins al 1806 aproximadament, en què el rei Carles IV l'adquirí i el destinà a la Biblioteca Particular de Su Majestad, de Madrid, ara Biblioteca del Palau Reial, on és catalogat com a «Ms. II-475». La còpia, en paper, va ser realitzada probablement a partir d'un antígraf valencià. En l'inventari de la biblioteca del comte de Gondomar, de 1623, el ms. D és catalogat com a «*Historia del rey don Jayme*. En catalán, f^o». No és, per tant, el manuscrit que els jurats de València van haver de regalar a Felip II per al seu fill Carles d'Àustria, ja que aquest sembla que va desaparèixer, junt amb altres obres importants, com una còpia de les poesies d'Ausiàs March, en l'incendi parcial de la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial ocorregut el 1671 (Ferrando, 2008a). Ara bé, presenta les mateixes característiques que C i que O, cosa que permet sospitar que deriva d'un manuscrit institucional (Gimeno, 2009);

d) el ms. E, de les primeres dècades del segle XVI, procedeix de la biblioteca dels ducs d'Osuna. Passà, com la resta del fons Osuna, a la Biblioteca Nacional, de Madrid, el 1884, on és catalogat com a «Ms. 10121». El manuscrit, en pergamí, és d'origen valencià i deriva, igual que l'edició de 1557, del ms. D, més antic, ja que tots tres manquen del mateix foli. Desconeixem la relació d'aquest manuscrit amb el trasllat, en pergamí, de la crònica jaumina que Mencía de Mendoza, esposa de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i virrei de València, va fer copiar a Francisco Hipólito Roelas. No es pot descartar que la seua presència en la biblioteca dels Osuna estiga relacionada amb el fet que els ducs d'Osuna heretaren el ducat de Gandia —i, per tant, també la seua biblioteca patrimonial— al segle XVIII, fins llavors en mans dels Borja. Un dels Borja del segle XVI, ja emparentats amb la casa reial d'Aragó, podria haver estat el responsable de la iniciativa de dotar-se d'una còpia de la crònica del seu avantpassat Jaume I; i

e) el ms. N, titulat *Chronica del rey don Jayme de Aragon*, de la primera meitat del segle XVI, en pergamí, procedeix, segons anotació del mateix còdex, de la biblioteca de don Manuel Abad y Lasierra, bisbe d'Eivissa. El prelat aragonès, que l'havia adquirit de don Pedro Talad, justícia d'Aragó, el cedí, el 1773, a la biblioteca de l'Academia de la Historia, de Madrid, on avui es troba catalogat amb la signatura «Ms. 9-4769». El manejà el competent Jerónimo Zurita (1512-1580), ja que presenta correccions i anotacions marginals en castellà, de caràcter erudit, que semblen autògrafes i revelen un profund domini de la crònica jaumina i de la història de la Corona d'Aragó. En les anotacions adopta les lliçons d'un manuscrit la família β, un «codex vell», que podria ser l'antígraf de C. Per tant, no deriva d'aquest, tot i que és textualment el més pròxim (Bruguera, 1991: I, 12), i només en alguna ocasió es deixa endur per les lliçons d'un segon manuscrit, que presenta

com a «*aliter*». No sabem quina relació pot tenir aquest manuscrit amb el còdex de la crònica jaumina que, el 1626, el comte duc d'Olivares s'endugué de la cartoixa d'Aula Dei, de Saragossa, on l'havia llegat Zurita. El 1654, aquest llibre, catalogat com a «Jaime (don), rey de Aragón, una historia impresa y manuscrita», fou cedit, amb molts altres, al rei Felip IV de Castella per Gaspar de Haro y Guzmán, nebot i hereu del comte duc d'Olivares.

Els manuscrits fragmentaris anteriors a l'edició de 1557 són dos:

f) el ja citat ms. O, en pergamí, que només conté els capítols 142-149 (170-178 de l'ed. de Bruguera) del *Llibre dels feits*. Devia formar part d'un manuscrit d'unes 400 pàgines, del «darrer quart del segle XIV», amb «escriptura gòtica semicursiva cancelleresca, força curosa i morfològicament propera a la del manuscrit C, del 1380, amb qui també està força emparentat des del punt de vista textual» (Alturo, 1998: 492-493). La distribució de capítols de O és idèntica a la de C i D i els seus trets textuals a penes se n'aparten. Atès que es troba a l'Institut Municipal d'Història, de Barcelona, dipositari de la documentació generada pel Consell de Cent de Barcelona, la seua gènesi podria ser pareguda a la del ms. C: una còpia cancelleresca enviada a la ciutat pel Cerimoniós. Però no es pot descartar que tinga a veure amb Ferrer de Gualbes (c. 1350-1423), prohom i conseller del Consell de Cent de Barcelona quasi ininterrompudament entre 1375 i 1412 i procurador del rei Martí, que, d'acord amb l'inventari dels seus béns, posseïa: «Item, un altre libre scrit en pergamins, de forma migana, a dos colondells, ab posts cubertes de cuyr empremtat, intitulat *Libre de les coses fetas per lo rey en Jacme apellat Sant*, sens gafets». Encara que les grafies i algun tret textual són lleugerament més moderns que les de C, podria derivar de l'antígraf d'aquest. La signatura del ms. O a l'esmentat Institut Municipal d'Història és «Ms. B-129»; i

g) el ms. F, de mitjan segle XV, que en realitat és un compendi dels capítols referits a la conquesta de València. Pot ser útil per a l'estudi de la transmissió del *Llibre dels feits* al regne de València, d'on sembla procedir. Avui és a la biblioteca de San Lorenzo de El Escorial, amb la signatura «Ms. Y-III-5».

Un dels manuscrits posteriors a l'edició de 1557 més notables és el ms. G, de la Biblioteca Nacional, de Madrid («Ms. 893»), del segle XVII, ja que, a excepció dels capítols relatius a la conquesta de València, trets d'un exemplar de l'*Aureum Opus* (1515), copia un text de la família β , també de procedència valenciana però diferent de D, E i V, atès que no sols conté el text del foli que manca en aquests, sinó que aporta variants d'interès.

El ms. H, únic representant medieval de la família α , es caracteritza perquè no conserva el títol original, comença el pròleg pel mot *Retrau*, té unes variants textuals diferents de les dels altres manuscrits medievals i presenta, a més del pròleg, 570 paràgrafs o capítols, iniciats per caplletres (en 13 casos, historiades), i dues miniatures. Les seccions encapçalades per aquestes caplletres historiades i per les miniatures vénen a coincidir amb les 15 seccions narratològiques que distingeix Josep Maria Pujol (2008: 268-269).

El ms. C i la resta de manuscrits complets que pertanyen a la mateixa família β (D, E, N) conserven, amb alguna petita variant textual i gràfica, el títol complet —«Aquest es lo començament del pròlech sobre el libre que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey de Aragó e de Mallorches e de València, comte de Barchinona e d'Urgell e senyor de Muntpesler, de tots los fets e de les gràcies que nostre Senyor li féu en la sua vida»—, anuncien el pròleg amb el sintagma llatí *Incipit prologus*, comencen aquest amb el mot

Recompte (els més antics) o amb la seua variant *Recompta* (els més moderns), comparteixen unes variants textuais molt semblants, presenten, a més del pròleg, 484 paràgrafs o capítols, iniciats per caplletres, i no porten miniatures.

Conscient de l'aïllament textual del manuscrit de Poblet, Àngel Aguiló (1904: XVII), potser per salvar els criteris d'edició seguits per son pare, es preguntava retòricament: «Lo codex primitiu que's conservava en l'archiu reyal [...] concordava ab la copia de Poblet, ó be, com creyém mes probable ab lo codex de Consell de Valencia?». Per a Jaume Massó (1906: 513-516), és ja ben clar que el manuscrit de Poblet és el que «apareix modificat am bastantes variants de mà del copista, la primera a l'obrir el proleg del rei, sense titol, que posa *Retrau* on de segur el ms. que va servir-li d'original, el que s guarda-va per tradició en l'Arxiu d'armes del Palau Real de Barcelona i tots los demés, deia *Re-compta*». I encara afegeix que tots els manuscrits coneguts de la família β «segueixen el que s conservava al Palau Real, que per tradició s creia escrit en pergami per mà del mateix rei en Jacme», mentre que el manuscrit «de que va servir-se en Destorrents per fer-ne la copia luxosa de F [*sc.* el manuscrit de Poblet] devia esser un altre exemplar antic que va retocar». És per això que Massó (1906), en la primera classificació dels manuscrits del *Llibre dels feits* que va fer, atorgà preeminència al manuscrit d'Aiamans en assignar-li la sigla A. Si després optà per assignar-li la C és perquè reservà la A per al model del qual aquest deriva i B per al model de què es serví Celestí Destorrents.

Els minuciosos estudis lingüístics del ms. H realitzats per Bruguera (1991; 1999; 2002; 2008b; 2011; 2012) i enriquits amb les diverses aportacions recollides a *El Llibre dels feits. Aproximació crítica* (Hauf, 2012) m'estalvien d'insistir-hi. En tot cas, no puc deixar de reiterar que, al meu parer (Ferrando, 2001), en coincidència amb les observacions lèxiques de Coromines al *DECat*, els de Bruguera confonen sovint els trets lingüístics generals del *Llibre dels feits* amb les petges catalanitzants i dialectològicament orientalizants del ms. H que el seu copista hi va introduir. Això ens permet passar directament a considerar l'interès criticotextual de les versions llatina i aragonesa i dels altres manuscrits de la crònica jaumina en llengua catalana.

INTERÈS CRITICOTEXTUAL DE LA VERSIÓ LLATINA DE PERE MARSILI (1313)

Perduts els primers manuscrits en català del *Llibre dels feits* —almenys aquells dos que Jaume Massó i Torrents designà amb les sigles A i B—, la traducció llatina que en va fer Pere Marsili (1313) ens permet, si més no en aquelles parts en què no amplificà pel seu compte, accedir al primer text conegut de la crònica jaumina. La comparació dels primers manuscrits coneguts en català, C (1380) i H (1343), amb el *Liber gestorum* ens permet així mateix valorar el grau de fidelitat dels mss. C i H respecte de la informació del text marsilià. Encara que la traducció de fra Pere Marsili produí fins al segle XVI dos manuscrits complets —el ms. 64 de la Biblioteca Universitària de Barcelona (segle XIV) i el ms. 1108 de la Biblioteca de Catalunya (segle XVI)— i dos de fragmentaris —el ms. 40 de l'Arxiu del Regne de

Mallorca i el ms. S.I.-A. LXXVI-T.II, de l'Arxiu Capitular de Mallorca, tots dos del segle XIV—, que se circumscriuen a la part de la conquesta de Mallorca i van acompanyats de la traducció catalana, l'avantatge del manuscrit més antic, conegut com a ms. U, és que és coetani de la traducció (Biosca, 2011). És la base de l'edició de María de los Desamparados Martínez San Pedro (1984). Ara ens servim de la de Biosca, la consulta de la qual li agraïm.

A fi d'il·lustrar l'interès criticotextual de la versió de Marsili per a la *collatio codicum* i per a la reconstrucció del *stemma codicum* del *Llibre dels feits*, oferisc a continuació un quadre comparatiu de les diferències textuais més rellevants entre el Marsili (primera columna), el ms. H (segona columna), el ms. D (tercera columna) i el ms. C (quarta columna) corresponents als capítols 21-36 de l'edició de Bruguera. La tria d'aquests capítols, que corresponen als capítols 21-38 de l'edició de Ferrando / Escartí, obeeix a les raons següents:

a) és amb el capítol 21 (21 i 22 en família β) que comença a diferir la capitulació de les dues famílies textuais;

b) aquesta secció ve a coincidir amb els primers capítols en què la versió aragonesa relativament lliure de Juan Fernández de Heredia es fa més literal i, doncs, permet sotmetre-la a una comparació escaient amb el text català i amb el text llatí; i

c) els capítols triats també vénen a coincidir amb la segona secció de folis afegits al ms. C després de 1557, exactament del 21.43 al 35.14 de l'edició de Bruguera, i, si bé en aquest cas concret no ens serviran per a la comparació entre C i D, permetran, en canvi, il·lustrar sobre les deturpacions textuais, bàsicament onomàstiques, dels folis afegits al segle XVI i comparar el Marsili amb els tres manuscrits catalans medievals més importants. Val a dir que C és molt similar a D (Ferrando, 2013: 145) i que he acabada la comparació, no amb el final del capítol 35, sinó amb el del 36, atesa la seua estreta relació textual amb l'anterior.

Heus ací el quadre:

Bruguera/ Marsili	Marsili	H	D	C
21.21 (1.13)	quod dicitur Aualiri, quod erat Raimundi de Castro Rossilionis, cepit ipsum, et uenit currendo usque Perpinianum. Et exierunt extra homines de Perpiniano, et fuerunt per eum deuicti. Et Iaspertus de Barberano, qui	que havia nom Avalri, e era en Jaçpert de Barberà laïns	que havia nom Alvari, e era d'en Ramon de Castell Roselló e fo a Perpinyà, e era en Gisbert de Barberà laïns	que havia nom Alvari, e era d'en Ramon de Castell Rosselló e fo a Perpenyà, e era en Gispert de Barberà laïns

Bruguera/ Marsili	Marsili	H	D	C
21.45 (1.13)	Esset quatuordecim annorum, ex nimia iuuentute nesciebat	Mas per la gran ninea que era en nós no y sabíam	Mas per la gran vivea qui era en nós no y sabíem	Mes per la gran vivea que era en nós no hi sabíem
24.11 (1.15)	et Regina Bergam	e la regina a Burbàguena	e la reyna a Borga	e la reyna a Borja
26.21 (1.15)	Atto cum IIII militibus	Ato ab si quart de cavalers	Ato ab si quart de cavallers	Ato ab si quatre cavallers
26.62 (1.15)	super collum equi et duobus bracchis est amplexatus, et permisit se cadere in terram. Rex autem [...]] descendit de equo	abrassà lo col del caval. E nós sempre fom ab él, can él se començà d'esderrocar	abraçà lo coll del cavall. E nós fom sempre ab ell, e lexà's caure a la part squerra del cavall. E nós tantost quant ell se començà de derrocar	abrasà lo coll del cavall. E nós fom sempre ab ell, e leyxà's caure a la part squerra del cavall. E nós tantost quant ell se comensà de desrocar
26.64 (1.15)	in forti puncto natus fuisti, quia non obedistis nobis neque sanis consiliis paruistis! Non poterat quicquam respondere	e mal punt fos anc nat! ¿Per què no-ns volíets creure de ço que nós vos conseylàvem? E él no-ns poc re dir	en mal punt fos anc nat! E ell no-ns poch dir res	en mal punt fos anc nat! E él no-ns poch dir res
27.13 (1.16)	Erantque loca impignorata Bolea et Sobrap	Pero Aonés tenia en peyora Bolea e Loarre	Pero Aonés tenia en penyor(i)a Bolea e Sobrary	Pero Aonés tenia en penyora Bolea e Sobrari
29.7 (1.16)	Petebat ille quindecim, et dabat rex quinque, et facta est conuentio in octo	E él demanà XV dies e fo l'avinença que fossen VIII	E él demanà XV. E nós dixem-li que no li'n donaríem sinó cinch dies, e fonch la convinença que fossen VIII	E él demanà XV. E nós dixem-li que no li'n donaríem sinó VIII dies, e fo l'avinença que fossen VIII

Bruguera/ Marsili	Marsili	H	D	C
31.16 (1.17)	proponimus uos diligere et honorare	ans vos havem en cor d'amar e d'onrar	ans vos havem en cor d'amar e donar	ans vos havem en cor d'amar e donar
31.22 (1.17)	et quod inter nos et uos guerra tam pernicioosa et abominabilis nutriatur. Rogamus uos, igitur, et districte mandamus quod cessent amodo ista mala. Displicet hoc nobis plurimum, et habetis signum evidens	e que guerra haja entre nós e vós pesa'ns molt. E preguam-vos e manam-vos que no y sia, que açò és cosa que-ns pesa molt, e podets-ho conèxer	e que guerra haje entre nós e vós pesa'ns molt. E preguam e manam-vos que no y sia, que açò és cosa que a nós pesa molt, e podeu-ho conèxer	e que guerra haja entre nós e vós pesa'ns molt, e podets-ho conèxer
32.43 (1.17)	et dixit rex [...]: —Cito mittite et reddantur omnia, alias uos capti ibitis nobiscum. Et miserunt et fuerunt omnia restituta. Et rex iuit per Ysolan	que-ns tramesessen tot quan nós havíem en la vila dins. E nós anam-nos-en per la Izola	que-ns tramesessen tot quant nós havíem en la vila, si no, que nós los ne menaríem presos tots ab nós. E ells enviaren-nos tot ço que havíem en la vila. E nós anam-nos-en per la Yssola	que-ns tramesessen tot quan nós havíem en la vila, si no, que nós los ne menaríem presos tots ab nós. E ells enviaren-nos tot ço que havien en la vila. E nós anam-nos-en per la Issola
34.6 (1.19)	Quam rex recepit honorifice, et fecit a suis, tam militibus quam burgensibus, plurimum honorari. Venit cum ea	E nós acullim-la bé, e quant vench	E nós acollim-la bé, e manam a nostres hòmens que la honrasen e acollissen, e quant vingué	E nós acullim-la bé, e manam a nostres hòmens que la honrassen e acullissen, e quant vingué

Bruguera/ Marsili	Marsili	H	D	C
34.7 (1.19)	Guillelmus de Cervaria, dominus Iunede	En Guillem de Servera, senyor de Juneda	En Guillem de Cervelló, senyor de Juneda	En Guillem de Cervelló, senyor de Juneda
35.11 (1.20)	Guillelmum de Cardona, fratrem Raimundi Fulconis	En Ramon de Cardona, fratre d'En Ramon Folch	En Guillem de Cardona, fratre d'En Ramon Folch	En Guillem de Cardona, fratre d'En Ramon Folch
36.25 (1.20)	Respondit Guillelmus de Ceruaria: —Quomodo, Guillelme de Cardona? Et non faceretis aliud nisi quod dicitis? Et respondit: —Certum sit uobis, Guillelme de Ceruaria, quod nec ex placitis neque ex uerbis comes priuabitur comitatu. Aliud erit ibi necessarium. Et dixit Guillelmus de Ceruaria: —Et hoc quod dicitis aliud erit ibi! Respondit Guillelmus de Cardona	E dix En Guillem de Cervera: —E l'als hi serà". E dix en Guillem de Cardona	E dix En Guillem de Cervera: —E com, en Guillem de Cardona, ¿no y farfeu sinó açò? E ell dix: —Sapiu, en Guillem de Cervera, que ja per plet no perdrà el comte son condat: aldre y haurà mester. E dix en Guillem de Cervera: —E l'aldre hi serà. E dix en Guillem de Cardona	E dix En Guillem de Cervera: —E com, en Guillem de Cardona, ¿no y farfets sinó açò? E ell dix: —Sapiats, en Guillem de Cervera, que ja per plet no perdrà el comte son comtat: als y haurà mester. E dix en Guillem de Cervera: —E l'als hi serà. E dix en Guillem de Cardona

A pesar de l'escassa extensió de la mostra i del caràcter selectiu de la tria, la comparació entre les quatre columnes permet algunes conclusions provisionals:

- a) el text més complet, independentment del recurs a l'*ornatus*, és el de Marsili;
- b) el text menys complet és H, com ja va reconèixer Bruguera (1991) per al conjunt de H;
- c) la similitud entre D i C, que s'observa sobretot en l'onomàstica (*Alvari, Borja, Sobrany, Guillem de Cervelló* —i no *Guillem de Servera— Guillem de Cardona* —i no *Ramon de Cardona*), però també en apel·latius (*vivea, donar* enfront de les lliçons bones *ninea, d'onrar* de H), apunta a un model comú, que comparteix errors conjuntius;

d) D, que ha modernitzat algunes grafies i formes (*Perpinyà, convinença, acollissen, podeu, faríeu, sapian, condat, aldre*) és lleugerament més complet i més correcte (com ara en *cinch dies, havíem, ab si quart*) que C (*VIII dies, havien, quatre*), malgrat que aquest copia ací de V;

e) D i C tendeixen a coincidir amb Marsili en la major part de l'onomàstica (*Bergam / Borgia, Sobrap / Sobrary, Guillelmum de Cardona / Guillem de Cardona*, lliçons correctes enfront de *Burbàguena, Loarre, Ramon de Cardona* de H);

f) en canvi, Marsili coincideix parcialment o totalment amb H en alguns casos: *Aualiri / Avalri* enfront de la lliçó preferible *Alvari* de D i C, i *Guillelmus de Cervaria / Guillem de Cervera*, enfront de la lliçó equivocada *Guillem de Cervelló* de D i C; i

g) algunes grafies de C són imputables al copista mallorquí del segle XVI (*leyxà's, acullissen*).

Més enllà de les consideracions merament textuals, la mostra adduïda de Marsili fa palès que el traductor no es limità a una versió literal, sinó que introduí digressions originals i recursos d'*ornatus*, com ara «uenit currendo», «et duobus bracchis est amplexatus» o «tam militibus quam burgensibus», amb la finalitat d'intentar conferir elegància i solemnitat al text jaumí, de sintaxi quasi col·loquial, que traspua la frescor de l'oralitat de l'autor (Puche López, 2012: 206). Tanmateix, el text llatí de Marsili es revela molt útil per a la comprensió de certs passatges de les versions en vulgar. No cal dir que aquesta mostra es podria afegir a moltes altres de mots o sintagmes aïllats concrets, que, sense comptar els nombrosos casos d'omissions per homeiotelèton, confirmarien que la versió de Marsili no sols guarda més similituds amb D i C que no amb H, sinó també que està directament relacionada amb la família β .

Aquesta conclusió, que és provisional, ja que els percentatges de similituds i dissimilituds varien segons seccions, té el valor de reflectir una tendència general, que ja van començar a considerar els malaguanyats Josep Maria Pujol (2008a; 2008b; 2010) i Jordi Bruguera (2008a). Així, Pujol (2010: 28), després d'afirmar que H és «considerat arreu com a òptim» —remarquem, però, que l'autor, amb aqueixa formulació impersonal, se'n distancia—, relativitza aquest criteri a propòsit de la frase del rei Jaume: «Ben sembla rey que no vol desemparar sos vassalls així escondudament» (223.30 ed. Bruguera), ja que és una «lliçó del còdex de Poblet que no fa sentit». Considera que cal llegir «Ben sembla del Rey [...]», tal com dedueix de la versió de Marsili («Attendebant ad Regis zelum et constantiam qui aderant»), que, tot i «una mica amplificada aquí, s'avé també amb la lliçó unànime de la resta dels testimonis» i fins i tot d'Heredia, que «es produeix independentment en el mateix sentit: *Bien parece que el rey es virtuoso et non quiere desemparar sus vassallos assí escondudament*». Poc abans, a propòsit de «tenguem-ho per nient, que no podia ésser, e no haguem cura d'aqueles noves» (222.21), el mateix Pujol havia advertit que l'adverbi «sol» («e sol no haguem cura») «manca al còdex de Poblet, que en aquest punt es contraposa a la resta de la tradició». També Bruguera (2008a: 25) constata que «la crítica filològica i lingüística accepta ja com a ben establert, amb sòlids arguments, que el text llatí de Marsili fou confeccionat sobre un manuscrit català diferent del de Poblet», si bé, per raons òbvies, no en trau les conseqüències: no és sense fonament que Jaume II ordenà a Marsili de fer la traducció a partir del manuscrit del *Llibre dels feits* custodiat a l'arxiu del Palau Reial i no a partir del manuscrit que utilitzà Celestí Destorrents o del seu

antígraf. Com no és sense un criteri contrastat que, per «mandato serenissimi domini Petri, Dei gratia regis Aragonum», Juan de Barbastro va copiar C probablement a partir de la còpia cancelleresca «oficial» en pergami de l'arxiu del Palau Reial documentada el 1367, que publicà Josep Hernando (1995: 1, 390, núm. 261) i que analitzarem més endavant.

A vegades, la versió de Marsili ens ajuda a deduir la variant original de la crònica jaumina quan ens trobem que les famílies α i β presenten variants diferents. Així, en el cas d'*avoçtarda* a H (cap. 458.8 ed. de Bruguera) i *ostarda* a C, D, E i N, la coincidència de H amb l'*avotardas* de Marsili, i més encara si aquesta variant coincideix també amb l'*abutardas* d'Heredia, ens permet postular que *avoçtarda* ha de ser la variant de l'arquetip. En altres casos, no ens hi ajuda, i ens cal recórrer a les *Gestas* d'Heredia, a la documentació històrica o a la crítica textual per traure'n alguna llum. Així, la frase «E éls cridaren, e nós cridam a l'anar: "En bona ventura"» (cap. 59.31-32 de l'ed. de Bruguera), transcrita «E éls cridaren, e nós cridam: "¡Alanar, en bona ventura!"» en l'edició de Ferrando / Escartí (cap. 62), és traduïda per Marsili: «Clamabant et isti ad illos dicentes: "Eamus! Eamus! Eamus in Dei nomine!"», amb un exhortatiu que no correspon al suposat infinitiu *anar*. Segons la versió catalana, el crit hauria estat proferit tant pels musulmans com pels cristians, i «en bona ventura» en podria ser la traducció. Montoliu (1936: 216-217) sospita que, atès que *in Dei nomine* en àrab és *bi-smi llâh*, aquest sintagma s'hauria dissimilat en *bi-sma llâh*. Em comenta Francisco Franco-Sánchez que la suposada invocació, en realitat s'hauria transformat en *bi-sma llâh nâ*, 'en el nom del nostre Allâh', però dubta d'aquesta possibilitat i d'aquesta interpretació. Potser per això mateix Carme Barceló (2011) silencia l'expressió en estudiar els arabismes del *Llibre dels feits*. Per a Montoliu, la transmissió textual del *Llibre dels feits* hauria deturpat l'expressió àrab en «al anar», de tal manera que Marsili ja s'hauria trobat amb el problema i hauria mirat de conjuminar el concepte explícit d'*anar* amb el concepte implícit de la invocació a Déu. És una interpretació que no es pot descartar, però resulta difícil creure que els cristians haguessen coincidit amb els musulmans en una invocació d'Alhâh, que a més a més no sembla un crit de guerra, i que el català ja hagués emmudit la *-r* final d'*anar*. La versió d'Heredia separa el suposat crit de guerra dels musulmans del crit dels cristians i sembla atribuir a aquests la iniciativa en l'atac: «ellos [los moros] començaron fuertment a cridar. Et viendo los cristianos que eran sentidos et descubiertos semblantment començaron fuertment a cridar et tener su vía» (Martínez Roy, 2010: 69). Caldria no descartar tampoc la possibilitat, finalment, que *al anar* o *alanar* fos, en realitat, com em suggereix Lluís B. Polanco, una mala interpretació d'*Al-lâ(hu) akbar* 'Déu és gran', un crit de guerra que, transcrit inicialment *ala(k)bar* o *alâar*, hauria acabat escrivint-se *al anar* o *alanar*. D'altra banda, *en bona ventura* podria ser el resultat d'una interpretació errònia de diverses grafies d'una expressió o apel·lació bèl·lica típica, com *e via fora!*, o d'una altra de semblant, de què hagués format part el mot *via*, tal com suggereix la traducció d'Heredia.

INTERÈS CRITICOTEXTUAL DE LES *GESTAS DEL REY*
DON JAYME DE ARAGON, DE JUAN FERNÁNDEZ DE HEREDIA

Les *Gestas del rey don Jayme de Aragon* és un compendi biogràfic del *Llibre dels feits* que Juan Fernández de Heredia (c. 1310-1396) va fer redactar per integrar-lo en la *Grant corónica de los conquiridores* (1377 *a quo* — 1385 *ad quem*) (Martínez Roy, 2010; Ferrando, 2010). Talment com ve fer Pere Marsili amb el *Liber gestorum*, Heredia ordenà a l'erudit a qui encarregà de redactar la biografia del rei Jaume que ho fes en tercera persona, i no en primera, per tal d'homologar-la al gènere historiogràfic a l'ús, que la distribuís en capítols amb els seus títols corresponents, que prescindís de les seccions de caràcter més personal o anecdòtic i que en resumís la resta. Conscient de la procedència oral del *Llibre del feits*, el redactor de les *Gestas* va remarcar aquest tret amb fórmules com «solie dezir el rey don Jaime» o «según el rey manifestó después», tal com va fer Marsili al *Liber gestorum*. Al capdavant, la redacció del text jaumí confirma una tradició que devia estar prou viva en temps d'Heredia (Renedo, 2012), però no fins al punt de postular una transmissió oral postjaumina.

Un bon nombre de fragments de les *Gestas* reproduceix quasi literalment el contingut corresponent del text català. Altres fragments, generalment anecdòtics o poc rellevants per a la biografia del Conquistador, els trobem reduïts a la mínima expressió. En alguns casos, el redactor opta per la supressió o per la reelaboració de fragments a fi d'evitar els *loci critici* de l'original jaumí. Finalment, n'hi ha uns quants fragments del *Llibre dels feits* que no han estat aprofitats. És probablement per aquestes raons, o perquè el text aragonès s'ha considerat més un resum de la crònica jaumina que no pas una traducció selectiva, o pel fet de no haver estat escrit en llengua catalana, que les *Gestas* a penes han estat utilitzades en cap edició filològica de la crònica jaumina fins a la recent edició de ms. C del *Llibre dels feits* (Jaume I, 2010). Només l'ha tingut present fa poc, en una versió modernitzada del *Llibre dels feits*, Josep Maria Pujol (Vinas, 2008), però sense deixar d'adoptar el ms. H com a text base. Ara bé, són majoritaris els fragments de la versió d'Heredia que reflecteixen molt fidelment el text jaumí, i és precisament per això que ens interessen no sols des del punt de vista filològic (Colón, 2010), sinó també des d'una perspectiva criticotextual.

En relació a la ubicació textual de les *Gestas* en la *traditio* del *Llibre dels feits*, Stefano Asperti (1982) s'inclinà a favor de la seua adscripció a la família α , però Francisco José Martínez Roy (2010) i Antoni Ferrando (2010a, 2013) les vinculen a la família β . Les discrepàncies es poden explicar per la diferent incidència de les fonts utilitzades i pel diferent abast del camp d'observació, limitat a una secció relativament curta en el cas d'Asperti i amb una visió de conjunt de les *Gestas* en el cas de Martínez Roy i de Ferrando. Per a completar l'argumentació que ja he publicat (Ferrando, 2013), oferisc a continuació el quadre comparatiu referit als mateixos manuscrits i als mateixos capítols que hem vist en abordar l'examen de la versió de Marsili, amb la sola diferència que C ha estat substituït per la versió aragonesa (Heredia), i amb l'advertiment de l'absència, en aquesta versió, de cap referència als capítols 34 a 36, ignorats pel traductor aragonès. Es tracta, com ja s'ha apuntat, d'uns capítols en què el redactor de l'*scriptorium* d'Heredia segueix de prop el *Llibre dels feits*.

Bruguera / Marsili	Marsili	H	D	Heredia
21.21 (1.13)	quod dicitur Aualiri, quod erat Raimundi de Castro Rossilionis, cepit ipsum, et uenit currendo usque Perpinianum. Et exierunt extra homines de Perpiniano, et fuerunt per eum deuicti. Et Iaspertus de Barberano, qui	que havia nom Avalri, e era En Jaçpert de Barberà laïns	que havia nom Alvari, e era d'en Ramon de Castell Roselló e fo a Perpinyà, e era en Gisbert de Barberà laïns	clamado Aluari, qui era de en Remón de Castell Roselló e après fue a Perpinyán do era en Gizpert de Barberá
21.45 (1.13)	Esset quatuordecim annorum, ex nimia iuuentute nesciebat	Mas per la gran ninea que era en nós no y sabíam	Mas per la gran vivea qui era en nós no y sabíem	por la poca hedat que avíe no y sabíe
24.11 (1.15)	et Regina Bergam	e la regina a Burbàguena	e la reyna a Borga	Et la reyna se'n fue a Borja
26.21 (1.15)	Atto cum IIII militibus	Ato ab si quart de cavalers	Ato ab si quart de cavallers	Ato [...] consí quatro a cavallo
26.62 (1.15)	super collum equi et duobus bracchis est amplexatus, et permisit se cadere in terram. Rex autem [...] descendit de equo	abrassà lo col del caval. E nós sempre fom ab él, can él se començà d'esderrocar	abraçà lo coll del cavall. E nós fom sempre ab ell, e lexà's caure a la part squerra del cavall. E nós tantost quant ell se començà de derrocar	abraçó las cervices del cavallo et el rey le iva tanto acerca que entre ellos dos non havíe ninguno otro et plegó sobre él. Et quando él vio al rey, dexose cayer del cavallo. La ora el rey descavalgó

Bruguera / Marsili	Marsili	H	D	Heredia
26.64 (1.15)	in forti puncto natus fuisti, quia non obedistis nobis neque sanis consiliis paruistis! Non poterat quicquam respondere	en mal punt fos anc nat! ¿Per què no-ns volíets creure de ço que nós vos conseylàvem? E él no-ns poc re dir	en mal punt fos anc nat! E ell no-ns poch dir res	et reutávalo porque no lo avíe quesido creyer, mas él no le pudo responder nin dezir res
27.13 (1.16)	Erantque loca impignorata Bolea et Sobrap	E Pero Aonés tenia en peyora Bolea e Loarre	E Pero Aonés tenia en penyor(i)a Bolea e Sobrary	Don Pero Aunés en su vida teníe empenyorada Bolea e Sobre Arbre
29.7 (1.16)	Petebat ille quindecim, et dabat rex quinque, et facta est conuentio in octo	E él demanà XV dies e fo l'avinença que fossen VIII	E él demanà XV. E nós dixem-li que no li'n donariem sinó cinch dies, e fench la convinença que fossen VIII	Él demandó XV días et el rey le prometió V, et finalment acordaron de VIII días.
31.16 (1.17)	proponimus uos diligere et honorare	ans vos havem en cor d'amar e d'onrar	ans vos havem en cor d'amar e donar	ante vos queremos amar et honrar
31.22 (1.17)	et quod inter nos et uos guerra tam perniciosa et abominabilis nutriatur. Rogamus uos, igitur, et districte mandamus quod cessent amodo ista mala. Displicet hoc nobis plurimum, et habetis signum euidens	E que guerra haja entre nós e vós pesa'ns molt. E preguam-vos e manam-vos que no y sia, que açò és cosa que-ns pesa molt, e podets-ho conèxer	E que guerra haje entre nós e vós pesa'ns molt. E preguam e manam-vos que no y sia, que açò és cosa que a nós pesa molt, e podeu-ho conéxer	avemos grant desplazer que entre nós et vós aya guerra ni discordia. Por que vos pregamos et mandamos que fagades por manera que de aquí avant guerra ni discordia non sea, mas buena paz et tranquilidat, car bien podedes veyer et conocer que nós vos amamos

Bruguera / Marsili	Marsili	H	D	Heredia
32.43 (1.17)	et dixit rex [...]: —Cito mittite et reddantur omnia, alias uos capti ibitis nobiscum. Et miserunt et fuerunt omnia restituta.	E nós dixem [...] que enviassen a la vila .I. hom e que ns tramesessen tot quan nós havíem en la vila dins.	E nós dixem [...] que enviassen a la vila .I. hom e que ns tramesessen tot quant havien pres a nós en la vila; si no, que nós los ne menaríem presos tots ab nós. E ells enviaren-nos tot ço que havíem en la vila.	Et mandóles que enviassen un hombre dentro et que fiziessen que todas sus cosas fuessen livradas; en otra manera, que él ne levaríe aquelles presos con él. Et por esta razón fueron sus cosas todas livradas.
	Et rex iuit per Ysolam	E nós anam-nos-en per la Izola	E nós anam-nos-en per la Yssola	Et el rey se partió de allí

De l'examen de la mostra comparativa entre Marsili, H, D (que, com hem vist, és pròxim a C) i Heredia també podem extraure algunes conclusions provisionals:

a) Heredia es basa en una versió catalana, ja que comparteix amb aquesta lliçons com *Aluari / Alvari* i *Borja / Borgia* enfront d'*Aualiri* i *Bergam* (Marsili), expressions com «dexose cayer» / «lexà's caure» i l'absència de «et uenit currendo usque Perpinianum. Et exierunt extra homines de Perpiniano, et fuerunt per eum deuicti», com es constata en tots els manuscrits catalans;

b) la versió d'Heredia es vincula clarament a la família β , tal com posen de manifest les coincidències totals o quasi totals dels topònims *Aluari / Alvari*, *Borga / Borja*, *Sobrarri / Sobre Arbre*, enfront d'*Avaliri*, *Burbàguena*, *Loarre* (H) i de fragments com «el rey le iva tanto acerca que entre ellos dos non havíe ninguno otro et plegó sobre él. Et quando él vio al rey, dexose cayer del cavallo», absent a H;

c) Heredia no comparteix errors comuns a C i D i, en canvi, coincideix amb Marsili i amb H en casos com *poca hedat / nimia iuuentute* (Marsili) / *ninea* (H), i *honrar / honorare* (Marsili) / *d'onrar* (H), enfront de *vivea* i *donar* (C, D) respectivament, errors evidents de còpia, la qual cosa demostra que no deriva de C ni de l'antígraf de C; i

d) Heredia és, en alguns casos, més complet que H, C i D, probablement perquè també consultà Marsili, tal com suggereixen frases com «no le pudo responder nin dezir res» o «Et por esta razón fueron sus cosas todas livradas».

Malgrat ser una mostra quantitativament poc representativa, és tanmateix qualitativament molt significativa a l'hora de situar Heredia en la *traditio* del *Llibre dels feits*. El gran nombre de coincidències d'Heredia amb Marsili i la família β ens permet concloure que la versió aragonesa deriva d'un text pròxim a C i D, però diferent de la font comuna d'aquests

dos manuscrits. Probablement el text d'Heredia deriva bàsicament de l'antígraf de l'esmentada còpia cancelleresca en pergami de 1367, és a dir, de la versió prèvia a la regularització gràfica i a una relativa modernització morfològica d'aquesta còpia «oficial» en pergami. Ho confirma, entre altres exemples aïllats ja adduïts (Ferrando, 2010; Martínez Roy, 2010), la *collatio* sistemàtica dels capítols 127, 128 i 129 de H (ed. de Bruguera) entre Heredia, C i D, que he fet en un altre lloc (Ferrando, 2013: 145-147) a partir de la selecció d'aquests mateixos capítols que va fer Germà Colón (2010) per realitzar un contrast lèxic entre català i aragonès. I ho avala el criteri de l'onomàstica. En aquest sentit, els exemples de topònims i antropònims que he adduït en un altre lloc (Ferrando, 2013: 146) permet constatar que són molt més nombroses les coincidències entre Heredia, Marsili i la família β que no les d'Heredia amb H. Així, a més dels casos ja adduïts d'*Aluari / Alvari, Borja / Borga, Sobre Arbre / Sobrany*, d'Herèdia i C/D respectivament, podem estendre la comparació entre Heredia i C/D a topònims i antropònims com *Espioca / Espioca* (cap. 187 ed. Bruguera) *Escarp / Eescarp* (235), *Boyla / Bulla* (254), *Orentosa / Orentosa* (369), *Aznárez d'Arbe / Aznárez d'Arbe* (393) i *Burçon / Biar* (456) respectivament, que corresponen totalment o parcialment a *Espioca*, [*Cenobium Scarpí*]—que apareix en un altre indret—, *Buylla, Montesa, Aznarií d'Arue*, de Marsili, mentre que a H són *Ezpiota, Sogorp, Bufila, Montesa, Açnares de Luna i Biar*. D'aquesta mostra, molt reduïda però altament indicativa del procés de transmissió del *Llibre dels feits*, es dedueix provisionalment que:

a) el model d'Heredia i de C/D deu ser anterior a la versió «oficial» en pergami de 1367, ja que comparteixen l'error conjuntiu *Orentosa*, i posterior al model de què se serví Marsili el 1313, ja que Heredia, C/D i Marsili comparteixen respectivament *Sobre Arbre/Sobrany/Sobrap, Boyla/Bulla/Buylla* i *Aznárez d'Arbe/Aznárez d'Arbe/Aznarií d'Arue*, però Marsili no incorre en l'error d'*Orentosa*, i transcriu *Montesa*; i

b) el model de H és independent del Marsili i potser anterior, ja que presenta *Loarre* (que hauria de ser *Sobrarbe*), *Sogorp* (que hauria de ser *Escarp*), *Bufila* (que correspon, efectivament, a *Bufilla*) i *Açnares de Luna* (que hauria de ser *Aznárez d'Arbe*), en lloc de *Sobrap, Scarpí, Buylla* i *Aznarií d'Arue*.

A vegades, la versió d'Heredia amplifica mínimament el text català o el llatí, com a 31.22 o 32.43, o ajuda a esclarir les discrepàncies entre C i H. Així, davant la dicotomia entre *guilando*, de H (cap. 23.13 de l'ed. de Bruguera), i *guiçado*, de C, D, E, N (capítol 24 de l'ed. de Ferrando / Escartí)—lectura segurament ja present en el model de C, per tal com també es troba en la resta de la família β —, Heredia recorre probablement a Marsili, que l'havia traduït com a «*bonum equum*» 'bon cavall', però convertint-lo en «un buen caballo et sus armas». Si el context en què apareix aquest mot castellà al *Llibre dels feits* i la traducció de Marsili suggereixen una mena de cavall ràpid, la matisació complementària d'Heredia—que va ser un cavaller expert en les armes— indueix a pensar que *guiçado* devia significar 'cavall ben guarnit per a la lluita'. La lliçió de H sembla una transcripció defectuosa de *guiçado*. Aquesta mena de problemes no els trobem, però, en la major part dels casos. Així, Heredia resol ràpidament la discrepància entre les dues famílies textuals quan posa, per exemple, «besantes» (Martínez Roy, 2010: 97) allà on H (cap. 87.8) posa «liures» i CDEV, «besans».

INTERÈS CRITICOTEXTUAL DEL MANUSCRIT D'AIAMANS

Com la resta de manuscrits de la família β , el manuscrit dels comtes d'Aimans, o ms. C, comença amb la rúbrica: «Aquest és lo començament del pròlech sobre el libre que féu el rey en Jacme per la gràcia de Déu rey de Aragó e de Mallorches e de València, comte de Barchinona e d'Urgell e senyor de Muntpesler, de tots los fets e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida». Ja descrit (Ferrando, 2010a, 2012b), hem vist que és tot original a excepció dels folis 2-8 i 10-17, que són els que concentren la major part dels errors de còpia del manuscrit, com ara «Terós» per *Terol* (cap. 27), «fentso» per *ferit só* (cap. 28), «Bartussa» per *Pertusa* (cap. 31), etc. La còpia d'aquests folis s'ha d'atribuir, per raons de llengua —confusió de les vocals *a* i *e* àtones, iodització, grafies reveladores de l'articulació centralitzada dels resultats de la *E* llarga llatina, etc., trets clarament mallorquins— i de crítica textual —el copista tingué com a model l'edició de València de 1557—, a un amanuense mallorquí, i no són «certament de la primera meitat del segle XVI», com afirma Bruguera (1991: I, 10), ja que una simple col·lació textual amb l'edició de València demostraria que en depén. Basta adduir la lliçó «vesprada» (cap. 5), només compartida per l'edició de 1557 i pels fulls afegits de C, i no per D i E, per a adonar-se'n. El quadre comparatiu entre el text de Marsili i els manuscrits H, C i D que hem vist més amunt ha permès visualitzar alguns d'aquells trets. No cal dir que la incorporació dels folis afegits de C al conjunt del manuscrit a l'hora de fer-ne un estudi lingüístic invalida una bona part els resultats de l'anàlisi comparativa entre H i C realitzada per Bruguera (1991: I, 15). La resta del còdex, excepte una part de les correccions i anotacions marginals i interlinears, és obra del copista aragonès Juan de Barbastro.

El text és distribuït en paràgrafs, que tradicionalment s'han considerat capítols. Consta del *Prologus*, que s'inicia amb el mot «Recomta», i de 484 capítols, si bé la mà del segle XVI que els va numerar cometé algunes equivocacions. Tal distribució, que s'ajusta a la descripció capitular de la còpia cancelleresca de 1367, ha estat respectada en l'edició filològica de Ferrando i Escartí (2010), que també ha incorporat la distribució i numeració de l'edició crítica de Bruguera (1991) i ha integrat entre claudàtors les variants de H, fins i tot si són meres variants formals, que a penes afegeixen informació textual rellevant. S'ha conjuminat així la voluntat d'oferir una versió del *Llibre del fets* textualment completa amb l'exigència de preservar l'edició íntegra i perfectament delimitada de C —al capdavant, el manuscrit objecte de l'edició—, respectant-ne fins i tot les lliçons discutibles, llevat d'errors absolutament evidents. Només en aquests casos s'ha substituït en l'edició la lliçó preferible de H i, excepcionalment, de D i de N, però indicant en nota la lliçó original. L'anotació s'ha reservat, doncs, a aquests casos i a la informació sobre variants rellevants de H, D i N. L'explicació sobre alguns dels casos més discutibles s'ha incorporat a l'estudi introductori.

Davant un mínim dubte sobre la idoneïtat d'una lliçó problemàtica, la unanimitat de CDEV ha estat un criteri per a adoptar en la nostra transcripció de C una posició conservadora. Així, davant la coincidència de *lo seny* en CDEV (cap. 23 ed. Fernando i Escartí) enfront de l'hàpax *la sayne* de H (cap. 22.28 ed. Bruguera), s'ha preferit mantenir la lliçó paleogràfica, tot i que el sentit del context apunta a un error de C per l'aragonesisme *la*

sanya. En altres casos, com «volia parlar ab nós *avans descobrir* son secret» (cap. 13), que és «volia parlar ab nós *e descobríns* son secret» a H (cap. 13.9) i *avans descobrir* (V) *evans descobrir* (D) i *e vans descobrir* (E/N) en els altres manuscrits, el sentit, avalat per H, requeriria interpretar *avans descobrir* com una deturpació gràfica d'*e va'ns descobrir*, però s'ha preferit mantenir la lliçó original i argumentar en l'estudi introductorï de la interpretació com a forma de perfet perifràstic. En canvi, en el cas de *tremuda* (cap. 30), que H transcriu *tresnuytada* (cap. 28.13 de l'ed. de Bruguera), s'ha optat per recórrer a *trenuyda*, correcció marginal de Zurita a N, ja que *tremuda*, malgrat la unanimitat de CDEV per a aquesta forma, és un evident error gràfic, mentre que *tresnuytada*, de H, sembla una alteració de Destorrents. Per a Aguilar (2013: 564-565), l'adopció d'aquesta solució de Zurita «no sols no millora el text base [C], sinó que dificulta encara més la comprensió. [...] L'esmena no acaba de fer sentit. És evident que la lectura bona és la de Poblet, atés que *tresnuytada* o *tranuitada* és una incursió o 'atac nocturn a l'enemic', DCVB, s. v. *tranuitada*». Abans de fer aquestes afirmacions tan foraviades com presumptuoses, caldria haver examinat bé el context en què apareix el mot, llegir críticament el DCVB, on hi ha també la veu *tranuita*, recórrer a l'estudi de Colón (1978: 24-35) sobre l'expressió *anar a tresnuyta* i consultar el DECat. Al *Llibre de feits* tenim «vengren a tresnuytada a Alcovera e prengueren-lo e barrejaren-lo» (H) o «venguéran a tremuda» (C), és a dir «vengueren a trenuyda» (sense la deturpació vocàlica del copista mallorquí del segle XVI i amb l'opció de Zurita a N) que significa: 'vingueren caminant de nit a Alcoverre, i després l'atacaren'. L'expressió *anar* (o *venir*) a *trenuita* (la forma *trenuyda* pot ser una variant antiga, o pot ser un error gràfic) significa 'caminar de nit', 'passar la nit en vetla', sense necessàriament cap connotació d'atac ni incursió (Colón 1978: 33; DCVB, 10, s. v. *tranuita*, p. 445; DECat, V, s. v., *nit*, p. 932). De fet, de *tranuitada*, segons el DCVB, 10, s. v. *tranuitada*, en la seua accepció 1. ant., significa 'acció de tranuitar, de passar la nit caminant o treballant'. Ara bé, en el passatge esmentat de H, el mot apareix en l'expressió *venir* (o *anar*) de *tranuitada*, que, com ha constatat exhaustivament Colón, no es documenta enlloc sinó ací. Segons això, el DCVB no hauria adduït l'exemple de *tranuitada* d'acord amb l'accepció pertinent. Tot fa pensar que Celestí Destorrents, davant la variant antiga que observem a «vengren a trenuyda» (o *trenuyta*), inventà l'hàpax *venir a tresnuytada*, recorrent al postverbal *tresnuytada*, que es documenta amb la susdita accepció antiga no sols en la *Crònica* de Desclot, sinó també, i reiteradament, al *Llibre dels feits* (Bruguera, 1991: I, 323). En el passatge del *Llibre dels feits* que comente, el mot *tresnuytada* no comporta el significat d'atac nocturn a l'enemic, ja que altrament no hauria calgut explicitar després «prengueren-lo e barrejaren-lo». Hauria bastat confrontar aquest passatge amb la versió de Marsili per a adonar-se que «vengren a tresnuytada a Alcovera» només vol dir, tal com ell tradueix, «de nocte uenerunt ad Alcouere».

Doncs bé, malgrat els errors habituals de còpia i les omissions textuals, generalment provocades per homeiotelèuton, el ms. C, una vegada eliminats els afegits del segle XVI, es caracteritza per:

a) la tendència a l'ús sistemàtic de *ny* (enfront de *ny / yn* de H) i *ll* (enfront de *ll / yl / l* de H);

b) una notable regularitat en la distribució de la representació gràfica de la palatal fricativa sorda amb *x* o amb *ix* segons si es troba en posició intervocàlica (com *lexar*) o

final (*mateix*), però amb un bon nombre d'excepcions en el primer cas, que suggereix el reflex de la pronúncia occidental;

c) l'ús sistemàtic dels resultats *-aximent* (*naximent*) *-eximent* (*creximent*), enfront d'alguns exemples d'*-axement* / *-exement* en H;

d) la tendència quasi sistemàtica a la preservació del resultat *ei* (generalment escrit *ey*) procedent del llatí *-ACT-* (com en *feyt*), en un moment en què la praxi de la Cancelleria reial s'inclinava per la solució monoftongada (Ferrando, 2012c), tret que, a la vista de la tendència a la regularització gràfica de C, sembla indicar un respecte per l'opció de la llengua original de la crònica jaumina;

e) la distinció gràfica d'àtones, excepte en els casos habituals condicionats pel context fònic, que reflecteix la pronunciació característica del català occidental;

f) l'absència de resultats gràfics indicatius de la centralització de la E tònica (sobretot la *o*) i doncs l'absència d'aquest tret fonètic en la llengua dels *Llibre dels feits*, que marca un notable contrast amb els trets gràfics catalanoorientals del ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya, de vers 1300, que copia la *Crònica* de Desclot;

g) la preservació del grup *WA* (com en *guardar*, *guareix*, *guarniments*), que també contrasta amb els trets de l'esmentat manuscrit de Desclot;

h) la tendència a respectar l'absència de la moció de gènere en el numeral *dos*, enfront de la tendència a observar-la en H;

i) la relativa preferència pels perfets febles (com *vengueren* per *vengren* de H), que cal imputar a les orientacions coetànies de la Cancelleria reial (Ferrando, 2012c);

j) la influència de les pautes cancelleresques en la correcció de certs usos sintàctics, com ara el possessiu *llur* per a diversos posseïdors en lloc de *son*, *sa*, *sos*, *ses*, tal com veiem en «III exortins denant ab lurs atzegayes» a C en lloc de «III exortiquins denant ab ses atzegayes» a H (cap. 87.15);

k) la tendència a la preservació de les formes dels estrangerismes originals, tant en apel·latius, com ara *trebello* (enfront de *trebeyl* de H) com en antropònims, com ara *Sanxo Aznárez* (enfront de *Sanç Açnars* de H); i

l) la tendència a la conservar els geosinònims i variants formals més característics del català occidental, com ara *maítí*, *huy*, *oroneta*, *dimarts*, entre les quals l'extremoccidental *arch de Sent Johan*, enfront de la tendència a l'orientalització lèxica a H (*matí*, *vuy*, *oreneta*, *dimars*, *arch de Sent Martí*).

Són trets que apunten a unes lleus diferències lingüístiques entre C i H de caràcter cronològic i diatòpic. Ara bé, malgrat l'impacte de les pautes innovadores de la Cancelleria reial en certs trets gràfics i lingüístics de C, la llengua d'aquest manuscrit, exclosos els afegits del segle XVI, es revela més conservadora que H en altres aspectes. Així, Max Wheeler (2012: 156), en relació a la morfologia verbal de C, afirma: «el manuscrit C modernitza la flexió verbal en un cert grau. Tanmateix, en uns quants passatges dona una solució més arcaica [que H], i en aquests casos creiem probable que ha copiat més fidelment de l'original que no el copista del ms. H». Així, creu que «trametérem» de H (cap. 547.16) és una alteració de «trametem» de C i dels altres manuscrits, «forma més arcaica [...] que deu ser la de l'original» (Wheeler, 2012: 157). També en els casos de «penedir-vos n'eu» (cap. 90.16) i «volíeu» (cap. 287.6) de H, contra «penedit-vos-en» i «volien» de C, s'imposa la conclusió que els exemples de «la nova desinència en *-u* del ms. H han de ser origina-

ris d'aquest manuscrit, i no remunten més enllà en la tradició» (Wheeler, 2012: 159). Quant a la desinència de la segona persona del plural de l'imperatiu en *-t*, «és probable que el copista del ms. H haja modernitzat [en *-ts*] en un bon nombre de casos, atès que hi ha 12 casos en els quals el ms. H dóna l'imperatiu en *-ts* i el ms. C els dóna en *-t*» (Wheeler, 2012: 159). Pel que fa als radicals velaritzats, el lingüista britànic (2012: 162) observa, per exemple, que «per a un dels casos de *prengam*, i un dels de *prengats* del ms. H, el ms. C manifesta *prenam* i *prenats*, que potser figuraven en l'original». En relació els perfets forts, Wheeler (2012: 170) constata que, si bé C n'ofereix més casos que H, «de tant en tant una forma forta de C correspon a una de feble en H». Entre els exemples de les formes condicionals, Wheeler (2012: 171) remarca que «corresponent a *faliria* del ms. H, trobem *falrria* en el ms. C, que deu ser la forma de l'original». En tot cas, «el panorama de la morfologia verbal en el ms. H del LF correspon més aïnes, creiem, a la llengua del període de la confecció del manuscrit (1343), tal com la coneixem d'obres coetànies, que no a l'estadi de la llengua del tercer quart del segle XIII, quan el monarca devia planejar i fer redactar la versió primitiva dels seus Feits» (Wheeler, 2012: 175).

A la vista d'aquests resultats i d'aquestes conclusions, cal relativitzar el criteri de la suposada «prioritat textual» de H, que reivindica Bruguera (2012), més encara quan C presenta un text més complet que H (Bruguera, 1991: I, 24) i més fiable quant a la preservació del lèxic extremoccidental i de l'onomàstica originals del *Llibre dels feits*. Ben mirat, la diferència cronològica entre la còpia de Destorrents (1343) i la de Barbastro (1380) s'ha de reduir, en termes de tall lingüístic sincrònic, a 24 anys, ja que el copista saragossà, per raons lingüístiques i pel caràcter cancelleresc de la còpia, derivada al seu torn de l'exemplar *oficial* en pergami de l'arxiu del Palau Reial, difícilment podia condicionar la llengua del manuscrit i probablement es limità a reproduir tan bé com va poder el text documentat el 1367, ja regularitzat en certs aspectes. El text de C, com el text de H, conservava i innovava alhora, però de diferent forma i en diferents aspectes. Així com Barbastro preservà el caràcter occidental de la còpia, Destorrents orientalitza alguns trets en H, de manera que el resultat és un text dialectalment híbrid: les pègges orientals de la còpia deixen entreveure la base occidental del text original. En tot cas, no hem de confondre la procedència material catalanooriental del còdex, ja que la còpia fou realitzada a Barcelona, amb la caracterització lingüísticament catalanooccidental del text jaumí.

A diferència de Destorrents, Juan de Barbastro, un professional al servei del rei Pere el Cerimoniós i un expert en aragonès, català i francès, no es podria permetre la llibertat d'alterar el text de l'exemplar *oficial* de la Cancelleria. Convé destacar, al nostre propòsit, que la seua llengua habitual era l'aragonès, i és en aquesta llengua que se li adreça el rei en unes quantes ocasions (Rubió i Lluch, 1908: 228-232; 1921: 273, 295-296; Ferrando, 2012: 54). Concretament, és en aragonès la carta de pagament de 27 de juny de 1386 pel treball d'haver fet el «translat», «por tiempo de más de mey anyo», de les *Corónicas del rey don Jaume*, és a dir, del manuscrit del *Llibre dels feits* de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona, que, segons el rei Cerimoniós, «diemos a la ciudat de Mallorques» (Rubió i Lluch, 1921: 295-296). Però ja des dels anys setanta, si més no des de la darrerria de la dècada, i almenys fins al 1386, degué residir habitualment a Barcelona. No cal dir que Barbastro, gràcies al seu llarg sojorn a Barcelona i als seus nombrosos serveis

al Cerimoniós, entre els quals destaca la còpia i la il·luminació (1384) de les *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós* per a ser regalades al rei de Castella (Rubió i Lluh, 1921: 273), també degué tenir un bon coneixement del registre cancelleresc català i del parlar de la ciutat comtal.

No sabem quina en va ser la destinació concreta de C: el sintagma «la ciutat de Mallorca» indueix a pensar que devia ser el Consell General. En tot cas, l'anàlisi de les correccions coetànies dels marges laterals i inferiors i dels espais interlineals del manuscrit suggereix que la còpia de Barbastro, abans de ser enviada a Mallorca, degué ser objecte d'una revisió textual. Algunes correccions són del copista, però n'hi ha d'altres, també de mà coetània, que semblen fruit d'una col·lació de C amb el seu autògraf o amb alguna altra font, sobretot la versió llatina de fra Pere Marsili. Si no són del rei mateix, com va defensar Gabriel Llabrés, que hi veia «alguna apostilla autògrafa y señales marginales del rey don Pedro» (Aguiló, 1904: xvii), almenys són el resultat d'una comprovació textual semblant a la verificació a què eren sotmesos els documents de la Cancelleria que porten la subscripció «probata». Cal tenir en compte que la còpia, per ser de mandat reial i amb una destinació institucional, tenia una consideració diplomàtica pròxima a la d'un document *oficial*. Ve a tomb recordar ací que, quan el rei Jaume II escriu, el 5 de maig de 1313, al seu cosí, el rei Sanç de Mallorca, excusant-se de la tardança a fer-li arribar una còpia del *Llibre dels feits*, li notifica que no sols l'ha fet copiar sinó també comprovar, «per cuius perfectionem et comprobationem cursor vestre usque nunc habuit remanere». Doncs bé, en el ms. C s'observen esmenes que responen a aquesta revisió textual. Així, en «abaxats» (cap. 73.23), una mà coetània rectificà l'original «ab axades», copiat per Barbastro —l·liçó confirmada no sols pel ms. de Poblet, sinó pels altres manuscrits antics de la mateixa família textual que el ms. C— i sobreposà «abaxats». Aquesta correcció s'ha hagut de fer després de comprovar que la versió llatina de Marsili (II, 27) havia traduït el mot per *dimissi*, 'abaixats'. No sabem si ja s'havia fet la versió catalana feta a Mallorca dels capítols marsilians dedicats a la conquesta de l'illa. En tot cas, el corrector no la degué tenir a l'abast, ja que aquesta tradueix la frase en què s'insereix *dimissi* per «vajan amagats per so que no sian vists» (ed. Quadrado, 1850: 84). Tot plegat confereix al ms. C un notable valor documental, filològic i històric, que ha tardat excessivament a ser reconegut.

Ja en la seua descripció del manuscrit, Morel-Fatio (1882: 490-491) va destacar la presència de variants notables respecte del manuscrit de Poblet. Una observació a la qual no devia ser aliena l'opinió de Marià Aguiló, el qual, si bé es va basar per a fer l'edició de la crònica jaumina en el manuscrit de Poblet, pel fet de ser el més antic, en completà i en corregí el text a la vista de l'edició de València, després de comprovar que el manuscrit «que's conserva avuy en la Biblioteca del Comte d'Ayamans a Palma de Mallorca» presenta «nombroses variants [...] ab lo de Poblet» i «concorda ab l'edició impresa en València d'ordre dels Jurats de dita Ciutat» (Aguiló, 1904: xvii). Manuel de Montoliu (1913-1914; 1917, 1936) va fer aportacions ben interessants sobre la llengua del ms. C i les relacions d'aquest manuscrit i el de Poblet amb la versió de Marsili. Encara que no sempre ben orientades, les seues recerques posaren de manifest les estretes vinculacions de C amb el Marsili i el valor d'aquests textos per a la reconstrucció de la *traditio* del *Llibre dels feits*. És en bona part gràcies a la seues aportacions i insinuacions que Lluís

Nicolau d'Olwer (1926) i Ferran Soldevila (1962) aclariren nombrosos aspectes textuais de la crònica jaumina. De fet, Soldevila (1971), encara que partint de la convicció que H és el manuscrit òptim, comparà constantment H, C i Marsili. Bruguera s'hi deixà guiar en la seua edició crítica (1991) i, encara que no abandonà el seu criteri favorable a la prioritat textual de H (2002; 2008*b*; 2012) i que en ocasions forçà poc equànimement les seues argumentacions per a justificar aquesta opció, hagué de reconèixer en els seus últims estudis l'interès de C i de Marsili. Hi ha tingut molt a veure les posicions de Ferrando / Escartí (1995; 2010), de Ferrando (2001; 2010*a*) i de Colón (2008), més favorables a C, si bé admetent la complementarietat de H i C. Ja hem avançat que l'estudi de certes qüestions textuais ha dut a Josep Maria Pujol (2008*a*; 2008*b*; 2010), a Gabriel Ensenyat (2009) i a Xavier Renedo (2010) a tenir més en compte C. I és de preveure que l'edició crítica del *Liber gestorum*, de Marsili, a cura d'Antoni Biosca, contribuirà a posar més en valor el ms. C.

INTERÈS CRITICOTEXTUAL DEL MS. D

El ms. D del *Llibre dels feits*, datable a començament del segle XVI i ja descrit per Gemma Avenoza (BITECA, Manid 1297), Francisco Gimeno (2009) i Antoni Ferrando (2010*a*, 2012*b*), comparteix amb C i amb la resta de manuscrits de la família β, un mateix incipit, una mateixa distribució dels capítols i unes opcions textuais, que serien pràcticament idèntiques a C si no s'haguessen escolat més de cent anys entre l'un i l'altre. El dos quadres comparatius entre el Marsili, Heredia, H, C i D que he adduït més amunt permeten constatar les afinitats i les discrepàncies textuais entre aquests testimonis. En el cas de C i D no ens serveixen els capítols 21-36 de l'edició de Bruguera que he escollit per altres raons i finalitats, però bastarà adduir els capítols 127, 128 i 129 triats per Colón per a un altre propòsit, que ja vaig adduir (Ferrando, 2013: 145), per posar de manifest la quasi identitat entre C i D. Enfront de les 15 discrepàncies assenyalades entre H i D, només n'hi ha una entre D i C: *veuran-vos-hi* (D), una mala lectura de *venrà-vos-hi*, que apareix a H (cap. 128.15).

Així les coses, resulta pràcticament sobrer fer una caracterització lingüística singular de D, ja que equivaldria a reiterar la presència dels mateixos trets generals de C que ja vam assenyalat. En tot cas, caldria remarcar la intensificació dels trets més moderns que ja s'observen en les seccions afegides de C, com bé il·lustra la comparativa següent entre H, C i D, limitada als capítols 21-36: *avinença / avinença / convinença; aculim-la / acullim-la / acollim-la; donar / donar / donar; vench / vingué / vingué; podets-ho / podets-ho / podeu-ho; — / fariets / farieü; — / comtat / condat; àls / àls / aldre*, respectivament. La diferència més significativa en aquesta secció és la de «donar» (H) (cap. 31.16) i «donar» (C/D), que, tot i pertànyer en el cas de C als afegits del segle XVI, és comuna a C, D, E i V i revela que C i D no deriven de la mateixa font. Com en el cas de H i de C, sempre hi conflueixen conservadorisme i innovació. Conservadorisme, perquè la tradició de ser obra contada pel venerable rei Jaume dissuadia d'aplicar-hi alteracions lingüístiques. Innova-

ció, perquè era una obra viva, de lectura i consulta constants. Prou que ho demostren les nombrosíssimes marques de lectura de C, documentables entre els segles XIV i XVII. Així, D tendeix a adoptar modernitzacions gràfiques i morfològiques com *puix* per *puy*s, *llur* per *lur*, *plet* per *pleyt*, *nit* per *nuyt*, *reyna* per *regina*, *mestre* per *maestre*, *galeres* per *galees*, *viudes* per *vídues*, *millor* per *meylor*, *entrò* per *tro*, *devant* per *denant*, *tostemps* per *tots temps*, *fon* per *fo*, *anam* per *fom*, *dexam* per *lexam*, *volgueren* per *volgren*, *responguem-los* per *responem-los*, *poguera* per *pogra* i l'ús de la *d* epentètica en futurs i condicionals, com *valdria* per *valria*, entre altres.

Malgrat els estrets paral·lelismes textuais entre C i D, el ms. D presenta solucions que posen de manifest que no deriva de C, però sí d'un model comú. Algunes de les innovacions més curioses de D són de caràcter onomàstic, que són les més decisives, com ara la substitució d'*Uyl de Cona* a H i C (cap. 237.31) —*Uydecona* a Marsili, *esta otra part del río de Ebro* a Heredia— per *Tortosa*, solució compartida per D, E i V; o la conversió d'un hipotètic *to zo* (cap. 349.4) —*ea que* a Marsili, *todo aquello* a Heredia— en el topònim fantasma *Torzo*, també a E i N, però *Botzo* a C i *Tormo* a V. La confusió afectà Pere Anton Beuter, que presentà *Torzo* com un topònim a la seua *Crònica general* (1538), però no a Zurita, que als *Anales de la Corona de Aragón* (1562) tingué bona cura de posar «todo lo que» (Orts, 2006: 35). Si és segura la informació de Bruguera (1991, II: 268), la lliçó de N és *Torzo*, la qual cosa vincularia aquest manuscrit a la subfamília valenciana DE. Les diferències entre C i D s'observen en detalls gràfics tan mínims en la transmissió de topònims com els que presenten *Escardeyno* (cap. 320.6), que és *Estar deyno* a CDEV —però *Escardayo* a Heredia (Martínez Roy, 2010: 267)—; o *Montaberner* (cap. 502.6), que és *Motaberner* a C i *Motabernes* a D i E.

La no dependència directa de D respecte de C es pot constatar també mitjançant les col·lacions merament textuais, si bé aquestes, si són poques, com és el cas, no tenen tant de valor probatori per a aquesta finalitat com les discrepàncies onomàstiques. Així, una frase com «gitaren los sarrahins los nostres de la cava. E sobre asò vench-nos missatge que·ls moros havien gitats los nostres de la cava e ells que la tenien», que constatem a Marsili, a Heredia i a H (cap. 73.30), però que a C ha esdevingut «gitaren los sarrahins los nostres de la cava e ells que la tenien», només exemplifica un dels pocs casos d'homeio-telèton de D.

Des del punt de vista de la reconstrucció de la *traditio* i de la difusió del *Llibre dels feits*, cal remarcar que D és no solament el manuscrit més antic de la família β que ens ofereix el text dels folis originals que manquen a C, sinó també el més complet i alhora el més antic dels manuscrits procedents del regne de València. No és complet del tot, perquè el copista de D, igual que ho faran després E i V, ometé la transcripció d'un foli, concretament el text que va des de «E conaguem...» (cap. 42 en l'ed. de Ferrando / Escartí; cap. 40 en l'ed. de Bruguera) fins a «havem enteses e haurem nostre» (caps. 44 i 42, respectivament), omissió que demostra la dependència de E i V respecte de D, però no de C, que el reproduïx. I és procedent del regne de València, perquè, encara que no duu el nom del copista ni del lloc on es copià ni de la data en què es realitzà, presenta una acumulació d'indícis que en confirmen l'origen valencià:

a) la reiteració en el *Prologus* de tots els altres manuscrits situats o situables a València i en l'edició valenciana de 1557 del qualificatiu 'glorios' aplicat al fundador del

Regne: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre lo libre que féu lo gloriós rey en Jaume per la gràtia de Déu rey de Aragó, de Mallorches e de València, comte de Barcelona e de Urgell e de Muntpellier, de tots los fets e de les gràties que Nostre Senyor li féu en la sua vida». El mateix qualificatiu el trobem fins i tot en el preàmbul del manuscrit fragmentari F;

b) la reiteració en el colofó de D, E i V de la precisió sobre l'edat del rei i de la presa de la ciutat de València: «Finito libro sit laus, gloria Christo. Visqué lo rey en Jaume, après que hac presa València, xxxvii anys»;

c) les precisions geogràfiques i històriques valencianes dels escolis, redactats per un usuari del nostre manuscrit de les primeres dècades del segle XVI. Així, l'aclariment posat al foli 7v que «x mília barcelles són 833 cafisos y 4 barcelles» és una anotació que expressa les mesures del Regne. També la que figura al 79v, on se'ns informa que «Aquest bisbe [de València] Andreu [Albalat] féu demanda al rey del terç del delme, que ell s'aturà y, per recompensa, donà lo rey Juliella [Xulella] y Garig [Garx] en l'any 1271. Havia dos anys que era bisbe», ha de correspondre a un usuari, probablement un eclesiàstic (Beuter?), que coneixia que al *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencia*, de Jaume I, o *Aureum opus* (1515), figurava la “Donacio et concessio regia in emendam et remuneracionem terciè decime facta episcopo et capitulo Valencie de castris et villis de Xulella et de Garig”;

d) la familiarització de l'usuari del ms. D amb altres còpies del *Llibre dels feits* que compartien les mateixes característiques textuais que els manuscrits documentats a València. Així, al foli 5r observem en dues ocasions (corresponents als caps. 5.31 i 5.32 de l'edició de Bruguera) que el propietari o l'usuari del nostre còdex ratllà el sufix *-ol* del mot *breçol*, variant predominantment oriental que figura en la versió populetana, en lloc de *breç*, i restablí així la lliçó de la resta de manuscrits de la família β;

e) les grafies, que no presenten confusió d'àtones ni iodització ni altres fenòmens més propis d'altres parlars, com els que s'adverteixen a H, i, en canvi, ofereixen algun exemple de *x* en lloc de *s* davant consonant velar com a reflex de la pronunciació palatalitzada del copista, tret característic del parlar de València. Les dues mans del manuscrit —una, que ocupa la major part del llibre, més influïda per la lletra cursiva humanística de l'últim quart del segle XV, i l'altra, que ocupa els folis 10v-20v, amb lletra més arredonida, que traspuja un rerefons gòtic, possiblement per imitació de la gòtica librària de l'antígraf (Gimeno 2009)— comparteixen aquestes característiques i serveixen per a datar la còpia i situar-la a València;

f) la distribució peculiar dels capítols encapçalats per caplletres, ja que, si bé aquesta distribució s'ajusta absolutament a la del ms. C, el ms. D innova en introduir una altra divisió, també diferent de la del ms. H: es numeren explícitament uns capítols que solen comprendre més d'un dels capítols encapçalats per caplletres. I així constatem: «Incipit prologus» (= 1 en l'ed. de Ferrando / Escartí), «Capítol primer» (= 2), «Capítol II» (= 3, 4), «Capítol III» (= 5), «Capítol IIII» (= 6, 7, 8), «Capítol V» (= 9), «Capítol VI» (= 10, 11), «Capítol VII» (= 12, 13, 14), etc. La distribució suggereix, sense coincidir del tot, la de l'edició valenciana de 1557;

g) el tractament tipogràfic especial de la secció que conta l'entrada del rei a la ciutat de València. En efecte, si l'ús del pa d'or al foli 3r es justifica per ser l'inici del llibre,

la reiteració excepcional d'aquest ús al 72v serveix per a remarcar l'inici del relat de l'entrada de Jaume I a la ciutat de València. Es confirma així que és un text que es degué copiar en aquesta ciutat, els jurats de la qual feien estampar el 1515 precisament aqueixa secció del *Llibre dels feits*. Concretament, les filigranes —una àguila damunt d'una flor (al cos del volum) i un cercle amb mitja lluna, des d'on ix una creu (al foli 74)— situen la datació de la còpia en el pas del segle xv al xvi; i

h) més hipotèticament, però molt significativament, la incorporació al final del manuscrit d'una *Vida del gloriós màrtir mon senyor sant Jordi*, llavors “gloriós” patró del regne de València, la celebració festiva del qual, a càrrec de la Ciutat, revestia el mateix ritual i solemnitat que la festa commemorativa del 9 d'octubre, en què Jaume I entrà a la ciutat de València (Ferrando, 2011), la qual cosa vincula el manuscrit a l'Arxiu de la Casa del cap i casal del Regne.

Gimeno (2009) observa que «la posada de la pàgina» del ms. D i fins i tot la decoració emprada per a les caplletres sembla inspirada en el model del ms. C, i és també molt pareguda al ms. E. De fet, els mss. D i E són tan semblants que quasi coincideixen en el nombre de línies per columna i comparteixen quasi sempre les mateixes variants i els mateixos errors textuais. Se'n separen només per l'ús del pergami i, en el cas del ms. E, que no debades és quasi mig segle posterior, per l'ús d'una lletra plenament humanística. Com que és textualment tan semblant a la versió parcial del *Llibre dels feits* manada a publicar pels jurats de València el 1515, fins al punt de presentar uns colofons quasi idèntics, i com que sabem per l'encapçalament d'aquesta edició que va ser «treta de registre autèntich de l'Archiu del Consell de la present Ciutat», hem de suposar raonablement que el ms. D és una còpia del manuscrit que conservava la ciutat de València.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, J. A. (2013): ressenya a Jaume I, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, amb pròleg de Pere Maria ORTS I BOSCH i estudis i transcripció a cura d'Antoni FERRANDO I FRANCÉS i de Vicent Josep ESCARTÍ I SORIANO. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua («Col·lecció Facsímils», núm. 5), 2 volums, 2010, a *Estudis Romànics*, XXXV (2013), p. 559-567.
- AGUILÓ, M. (ed.) (1904): *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim rey en Jacme Primer, rey d'Arago, de Mallorques e de Valencia, compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural, e de nou feyta estampar per Marian Aguiló y Fuster*. Barcelona: Librería d'Alvar Verdaguer.
- ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1962-1969): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 volums. Palma: Editorial Moll.
- ALANYÀ, L. (ed.) (1515): *Aurem Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia christianissimi regis Iacobi ipsius primi conquistatoris*. València: Diego de Gumiel.
- ALTISENT, A. (1974): *Història de Poblet*. Espluga de Francolí: Abadia de Poblet.

- ALTURO, J. (1998): «Un altre manuscrit del *Llibre dels fets del rei En Jaume*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XVII, p. 490-506.
- ASPERTI, S. (1982): «Indagini sul *Libre dels feyts* de Jaume I: dall'originale all'archetipo», *Romanistisches Jahrbuch*, 33, p. 269-285.
- , (1984): «La tradizione manoscritta dels *Libre dels feyts*», *Romanica Vulgaria, Quaderni*, 7, p. 107-167.
- , (1985): «El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del *Libre dels feits* de Jaume I», *Randa*, 18, p. 5-24.
- BADIA MARGARIT, A. M. (1990), «Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la Crònica de Jaume I», *Miscel·lània Joan Bastardas*, IV, Publicacions de l'Abadia de Montserrat [PAM], p. 15-24.
- BALAGUER, A. (1877): «Un document inédit relatif à la Chronique catalane du Roi Jacme 1er d'Aragon», *Revue des Langues Romanes*, XII, p. 161-166.
- BARCELÓ, C. (2011): «Àrab i català en temps de Jaume I: una revisió a través del *Llibre dels Fets*», dins C. BARCELÓ, *Àrab i català: contactes i contrastos*. València; Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; PAM, p. 65-97.
- BASTARDAS, J. (2007): «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets* del rei en Jaume i altres coses sobre 'El millor llibre del món'», *Llengua & Literatura*, 18, p. 353-370.
- BIOSCA, A. (2011): «Les anotacions del Sermó de la Conquesta en el Ms. 40 de l'Arxiu del Regne de Mallorca», *Miscelánea Medieval Murciana*, 35, p. 51-65.
- , (2012): «La carta contra el converso mallorquí Abdala: una obra inédita de Pere Marsili», *Fratre Francesco. Rivista di cultura francescana*, 78/2, p. 385-400.
- , (2013): «Èpica llatina per a Jaume I: el poema 'Triumphus Valentinus' del novator valencià Josep Ignasi Barberà», *Caplletra*, 55 (Tardor 2013), p. 27-47.
- , (en premsa): «Neologismos de origen catalán en el latín de Pere Marsili», *Archivum Latinitatis Medii Aevii*.
- BOHIGAS, P. (1967): *La Ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, vol. III: *Período Gótico y Renacimiento*. Barcelona: Asociación de Bibliófilos.
- BOVER, J. M. (1868): *Biblioteca de escritores baleares*, 2 volums. Palma: P. J. Gelabert. (Ed. facsímil, Barcelona / València: Curial, 1976.)
- BRUGUERA, J. (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- , (1993): «La Crònica de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XII, p. 409-418.
- , (1999): *El vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume*. València; Barcelona: Institut de Filologia Valenciana; PAM.
- , (2002): «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, p. 605-618.
- , (ed.) (2007): vegeu F. Soldevila.
- , (ed.) (2008a): «Introducció» a *Llibre dels fets*. Barcelona: Proa, p. 9-30.
- , (2008b): «Menuderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 56, *Miscel·lània Joaquim Molas*, I, Barcelona, PAM, p. 51-60.
- , (2011): «Identitat lingüística del *Llibre dels fets* de Jaume I», en M. T. FERRER MALLOL (ed.): *Jaume I: commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 875-896.
- , (2012): «Priorits textuais i filiació dialectal del "Llibre dels feits" de Jaume I», en A.

- Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua [AVL], p. 47-80.
- CASANOVA, E. (2012): «La variació lèxica del “Llibre dels feits” de Jaume I», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 85-99.
- CHINER GIMENO, J. J. / GALIANA CHACÓN, J. P. (ed.) (2009): *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*. Pròleg de Francisco CAMPS. 2 vols. València: Generalitat Valenciana / Patrimonio Nacional.
- CINGOLANI, S. M. (2006): *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*. Barcelona: Base.
- COLÓN, G. (1978): «Anar a tresnyuta», en G. COLÓN: *La llengua catalana en els seus textos*, vol. II. Barcelona: Curial, p. 24-35.
- , (1997): «La “Taula de les paraules difícils” de la Crònica del rei Jaume», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIII, p. 197-234.
- , (2008): «Les edicions cinentistes valencianes de la Crònica del rei Jaume», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM, p. 313-334.
- , (2010): «Sobre l'aragonès de les “Gestas del rey don Jayme de Aragón”», en COLÓN, G. / GIMENO, L. (ed.): *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 71-80.
- COLÓN, G. / GIMENO, L. (ed.) (2010): *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.) (2010): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM.
- CONCHEFF, B. J. (1985): *Bibliography of Old Catalan Texts*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CASACUBERTA, J. M. (ed.) (1926-1962): Jaume I, *Crònica*; vol. I (1926), vols. II i III (1927), vols. IV i V (1960), vols. VI, VII, VIII i IX (1962). Barcelona: Barcino.
- COROMINES, J. (1980-1991): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana (DECat)*, 9 volums. Barcelona: Curial; Caixa de Pensions.
- ENSENYAT, G. (2009): «El tractat de Capdepera segons el relat del *Llibre dels feits* i altres textos cronístics medievals» en *Actes de les Jornades d'estudi i debat: El tractat de Capdepera i la independència de Menorca*. Capdepera: Ajuntament de Capdepera, p. 109-128.
- ESCARTÍ, V. J. (2008): «Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement», en GÓMEZ MIEDES, B.: Jaume I, *La Historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero deste nombre, llamado el Conquistador, compuesta primero en lengua latina por el maestro Bernardino Gómez Miedes, arcediano de Murviedro y canónigo de Valencia, agora nuevamente traduzida por el mismo autor en lengua castellana* (València, Viuda de Pedro de Huete, 1584). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, p. 5-53.
- , (2010): «La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó», *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ. 2 vols. València: AVL, p. 61-95.
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, J. (1909): *Gestas del rey don Jayme de Aragón*, ed. R. Foulché-Delbosc. Madrid: Sociedad de Bibliófilos Madrileños.

- FERRANDO, A. (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, xx, p. 511-531.
- , (2008a): «L'edició valenciana de 1557 de la *Crònica* de Jaume I», en *Chronica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme primer, rey d'Aragó, de Mallorca, compte de Barcelona e de Muntpesller, dictada per aquell en sa llengua natural* (València, Viuda de Joan Mey, 1557). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, p. 5-59.
- , (2008b): «El *Llibre dels fets* del Rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València», en Jaume I, *El Llibre dels Fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, p. 9-43.
- , (2010a): «El *Llibre dels feits* del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina», *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ. 2 vols. València: AVL, p. 25-58.
- , (2011): «Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura en el regne de València», E. MIRA ed., *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria*. València: Generalitat Valenciana, p. 119-131.
- , (2012a): «L'edició valenciana de la *Crònica* de Jaume I (1557): entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al context hispànic», *eHumanista/IVITRA* 1, p. 240-246.
- , (2012b): «Interés dels mss. C i D del “Llibre dels feits” per a la fixació textual de la crònica jaumina», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 47-80.
- , (2012c): «La llengua cancelleresca a la Corona d'Aragó», en M. RODRIGO (ed.): *Corpus documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó (1291-1420). Textos en llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València (Col·lecció Fonts Històriques, 56A i 56B), p. 13-52.
- , (2013): «Interés de la versió aragonesa de *Llibre dels feits* per a la fixació del text català», en Emili CASANOVA i Cesáreo CALVO (ed.): *Actes du XXVI Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*, vol. VII. Berlin; Boston: De Gruyter, p. 139-150.
- FERRANDO, A. / ESCARTÍ, V. J. (ed.) (1995): *Llibre dels fets*. Introducció, transcripció i actualització d'A. F. i V. J. E. Catarroja / Barcelona: Afers. Edició revisada: València, Institució Alfons el Magnànim, 2008.
- , (ed.) (2008): Jaume I, *El Llibre dels Fets*. Estudi introductor i modernització lingüística per A. Ferrando i V. J. Escartí. València: Institució Alfons el Magnànim.
- , (ed.) (2010): *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ. Pròleg de Pere M. ORTS i BOSCH. 2 vols. València: AVL.
- FERRANDO, A. / NICOLÁS, M. (2011): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.
- FINKE, Heinrich (1910): «Relacions dels reis d'Aragó ab la literatura, la ciència y l'art en els segles XIII i XIV», *Estudis Universitaris Catalans*, IV, p. 66-80.
- FONT I OBRADOR, B. / CARDELL I TOMÀS, S. (1998): «El paborde Guillem Terrassa, precursor de la història de Lluçmajor. Testament i inventari de l'historiador», *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 8, p. 121-149.

- FOULCHÉ-DELBOSCH, Raymond (ed.) (2011): *Gestas del rey don Jaime de Aragón*. Madrid: Sociedad de Bibliófilos Madrileños.
- GARCIA EDO, V. ed. (1989): *El Llibre dels Feys*. Ed. facsímil, transcripció i estudi de V. GARCIA EDO. 3 vols. València: Vicent Garcia Editors, SA.
- , (2009): «La monarquia de Jaume I i el *Llibre dels feits*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimonio Nacional, p. 41-93.
- GIMENO BETÍ, L. (2005): *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló: Universitat Jaume I / Fundació Germà Colón.
- GIMENO BLAY, F. (1995): «Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)» en E. CONDELLO i G. De GREGORIO (ed.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, p. 167-192.
- , (2006): *La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso. Escribir, reinar*. Madrid: Abada Editores.
- , (2007): «Entre el autor y el lector: producir libros manuscritos en catalán (siglos XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, p. 305-367.
- , (ed.) (2009): *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- , (2009): «Ex Bibliotheca Gondomariensi: (Sal. 2.ª Est. 6.º Cax. 7.º): El *Llibre dels feys* del rei en Jaume i la *Vida de Sant Jordi*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimonio Nacional, p. 21-29.
- HAUF, A. (2004): «Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn a la seva intencionalitat», *Història de la historiografia catalana* (Albert Balcells, coord.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 39-75.
- HAUF, A. (coord.) (2012): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL.
- HERNANDO, J. (1995): *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV*, 2 volums. Barcelona: Fundació Noguera.
- HILLGARTH, J. N. (1991), *Books and readers in Majorca 1229-1550*, 2 volums. París: CNRS.
- JAUME I (1972): *Libre dels feys del rey en Jacme. Edición facsímil del manuscrito de Poblet (1343)*. Pròleg de Martí DE RIQUER. Descripció codicològica de Rosalia GUILLEUMAS. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- JAUME I (2008): *Crònica o comentaris del gloriós i invictíssim rey en Jacme primer (València, 1557)*. Edició facsímil amb estudi introductor i d'Antoni FERRANDO. València: Generalitat Valenciana, Biblioteca Valenciana.
- JAUME I (2009): *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, amb estudis de María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO, FRANCISCO M. GIMENO BLAY i Vicent GARCIA EDO, i transcripció de Jaime José CHINER GIMENO i Juan Patricio GALIANA CHACÓN. València: Generalitat Valenciana / Patrimonio Nacional.
- JAUME I (2010): *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Pròleg de Pere Maria ORTS I BOSCH. Estudis i transcripció d'Antoni FERRANDO i FRANCÉS i de Vicent Josep ESCARTÍ I SORIANO. València: AVL.
- LÓPEZ ELUM, P. (1995): *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*. València: Imprenta Doménech.

- LÓPEZ-VIDRIERO, M. L. (2009): «La il·lusió d'allò permanent», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana / Patrimoni Nacional, p. 5-19.
- MARTÍ MESTRE, J. (2012): «La situació del nombre en “Llibre dels feits” de Jaume I i en el seu context històric», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 119-139.
- MARTÍN, LI. (2005): «Àngel Aguiló i la tradició manuscrita del *Llibre dels feits*», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 335-348.
- MARTIN-CHABOT, E. (1911): «Fra Pere Marsili et le Livre des feyts del rey en Jacme lo Conqueridor», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, LXXII, p. 92-99.
- MARTINES, J. (2012): «Aproximació als aragonesismes del “Llibre dels feits” de Jaume I», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 100-117.
- MARTÍNEZ ROY, F. J. (ed.) (2010): *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón. Compilación aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia*. Saragossa: Larumbe.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los D. ed. (1984): *La Crónica latina de Jaime I*. Almería: Gráficas Ortiz.
- MASSÓ I TORRENTS, J. (1906): «Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, xv, p. 510-523.
- , (1911): *De la crònica del rei en Jaume'l Conqueridor*. Tarragona: F. Sugranyes.
- , (1912): *Exposició d'un pla de publicació de les Cròniques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MATEU IBARS, J. (1979): «El Manuscrito del *Libre del Feys* (a. 1343). Algunas observaciones paleográficas». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 527-543.
- MESA SANZ, J. F. (2012): «Del “Llibre dels feits” als “Gesta Iacobi” de fra Pere Marsili. Història i propaganda», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 181-208.
- MONTOLIU, M. de (1913-1914): «La Crònica de Marsili i el manuscrit de Poblet. Contribució a l'estudi de la *Crònica de Jaume I*», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, v, p. 277-310.
- , (1917): «Sobre la redacció de la *Crònica d'En Jaume I*». *Estudis Romànics*, II, Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana, p. 25-72.
- , (1959): *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Alpha.
- , (ed.) ([1936]): *Crònica de Jaume I (Text català i llatí)*. Plecs impresos de l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- MOREL-FATIO, A. (1882), «Rapport sur une mission philologique à Majorque», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XLIII, p. 474-495.
- NICOLAU D'OLWER, LI. (1912): «Principals obres que han tractat de la *Crònica de Jaume I*», *Estudis Universitaris Catalans*, vi, p. 38-45.
- , (1926): «La *Crònica del Conqueridor* i els seus problemes», *Estudis Universitaris Catalans*, XI, p. 79-88.
- ORTS I BOSCH, Pere Maria (2006): «Notes sobre certs topònims valencians en el *Llibre*

- dels fets del rei en Jaume*», en P. M. ORTS: *Per la memòria històrica dels valencians*. València: AVL, p. 21-38.
- PUCHE LÓPEZ, M. C. (2013): «Dos pasajes de la conquista de Mallorca en la *Chronica gestorum Iacobi I* de Pere Marsili», *Eyphrosine. Revista de filología clásica*, Nova Série, vol. XL, p. 191-207.
- PUJOL, Josep M., (1996): «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style», in *Historical Literature in Medieval Iberia*, ed. Alan DEYERMOND. Londres: Queen Mary and Westfield College, p. 35-65.
- , (2003): «Jaume I, *rex facetus*: notes de filologia humorística», *Estudis Romànics*, XXV, 215-236.
- , (2008a): «El programa narratiu del *Llibre del rei en Jaume*», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM, p. 257-286.
- , trad. (2008b): Agnès i Robert Vinas, *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor. Versió en català modern*. Palma: Editorial Moll.
- , (2010): «El rei en Jaume i Maria F.: la construcció artística del relat oral interactiu», en C. ORIOL / E. SAMPER, (ed.): *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*. Tarragona: Publicacions URV / Edicions UIB, p. 13-31.
- QUADRADO, J. M. (1850): *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín, vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos*. Ciutat de Mallorca: Ed. Mallorquina.
- RAMOS, J. R. (2012): «Aspectes sintàctics del “Llibre dels fets” en el context de la llengua medieval», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels fets. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 141-152.
- RASICO, Ph. (1983): «Estudi fonològic i complementari de la *Crònica* de Bernat Desclot (Ms. 486 de la BC)», en P. BOEHNE *et alii* (ed.): *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*. Barcelona: PAM, p. 35-51.
- RENEDO, X. (2010): «Dels fets a les paraules, i de les paraules al *Llibre dels fets*: observacions sobre la gènesi del *Llibre del rei Jaume*», en A. ALBERNI *et alii* (ed.): *Transllatar i transferir: la transmissió dels textos i del saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum / Publicacions de la URV, p. 91-120.
- RIQUER, M. de (1964): *Història de la literatura catalana*, vol. I. Barcelona: Ariel.
- ROMERO CAMBRÓN, A. (2009): «El ms. 10134bis de la BNE (*Grant Crònica de los Conqueridores, Segunda partida*): estudio codicológico, con anotaciones gráfico-lingüísticas», *Revue de Linguistique Romane* 73-2, p. 461-484.
- RUBIÓ i BALAGUER, J. (1908): «Nous documents sobre la *Crònica* del rei en Jaume», *Estudis Universitaris Catalans*, II, p. 9-12. Reeditada en *Història i historiografia*. Barcelona: PAM, 1987, p. 52-57.
- RUBIÓ i LLUCH, A. (1907a): «La *Crònica* del Rey en Jaume en el xivè segle», *Estudis Universitaris Catalans*, I, p. 349-357.
- , (1907b): «Comentaris a uns documents sobre la *Crònica* de Jaume I», *Empori*, I, p. 2-8.
- , (1908/1921): *Documents per la història de la cultura catalana migeval*, 2 volums. Reedicció facsímil, amb pròleg d'Albert HAUF. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.

- SANCHIS SIVERA, J. (1999): *Estudis d'història cultural*, ed. M. RODRIGO. València; Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; PAM.
- SOBERANAS, Amadeu-J. (ed.) (1961): *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Barcelona: Alpha.
- SOLDEVILA, F. (1962): «La crònica de Marsili ha influït en la redacció de la *Crònica de Jaume I*», *Estudis Romànics*, X, p. 137-146.
- , (1971 [2007]): *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Selecta. Reedició amb revisió filològica de J. BRUGUERA i revisió històrica de M. T. FERRER MALLOL. Nota editorial de J. MASSOT. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, J. (1985): *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- VINAS, A. / VINAS, R. (2008): *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor*. Versió en català modern de Josep Maria PUJOL. Palma: Editorial Moll.
- WHEELER, M. W. (2012): «La morfologia verbal del “Llibre dels feits” en el context de l'evolució de la llengua», en A. Hauf (coord.): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: AVL, p. 155-176.
- ZARCO, J. (1932): *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial*. Madrid: Tipografía de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- ZURITA, J. (1568-1580 [1967-1977]): *Anales de la Corona de Aragón*. 5 volums. Saragossa: Pedro BERNUZ / Domingo DE PORTONARIS. Reedició: ed. A. CANELLAS LÓPEZ, 8 volums. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

RESUM

Les edicions dels mss. C i D del *Llibre dels feits* i de la versió aragonesa de Fernández de Heredia i els estudis recents sobre la versió llatina de Marsili i sobre crítica textual de la crònica jaumina fan necessari el replantejament de la reconstrucció de l'arquetip. En aquesta primera part del meu estudi es revisa la història de la transmissió textual de la crònica jaumina i s'analitzen les característiques textuais i filològiques de cada testimoni de cara a l'establiment d'un nou *stemma codicum*.

PARAULES CLAU: *Llibre dels feits*, transmissió textual, anàlisi filològica, codicologia, *stemma codicum*.

ABSTRACT

In search of the archetype of King James I's *Llibre dels feits*.
A rich, multilingual *traditio*

The editions of mss. C and D of the *Llibre dels feits* and of Fernández de Heredia's Aragonese version and the recent studies on Marsili's Latin version and on textual criticism of King James' chronicle make it necessary to give further thought to the reconstruction of the archetype. In this first part of my study I review the history of textual transmission of the *Llibre dels feits* and analyze the textual and philological features of each of the versions in order to establish a new *stemma codicum*.

KEY WORDS: *Llibre dels feits*, textual transmission, philological analysis, codicology, *stemma codicum*.